

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

**Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт
імя П. В. Сухога”**

**Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”**

М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская

**УЛАСНЫЯ ІМЁНЫ
Ў ТЭРМІНАХ І ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ**

**ПРАКТЫЧНЫ ДАПАМОЖНІК
для студэнтаў
нефілалагічных спецыяльнасцей ВНУ**

**Гомель
УА “ГДУ імя Ф. Скарыны”**

2010

УДК 811.161.3-3
ББК 81.411.3-3
Б 912

Навуковы рэдактар :

В. А. Ляшчынская, доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы УА “ГДУ імя Ф. Скарыны

Рэцэнзенты :

Коваль У. І. загадчык кафедры рускага, агульнага і славянскага мовазнаўства УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, доктар філалагічных навук, прафесар

Баннікава Л. С., загадчык кафедры тэорыі англійскай мовы УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”, кандыдат педагагічных навук, дацэнт

Бойка А. А., прарэктар па навуковай рабоце УА “Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П.В. Сухога”, кандыдат фізіка-матэматычных навук, дацэнт

Друкуецца па пастанове навукова-метадычных саветаў устаноў адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны” і “Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П. В. Сухога”

Буракова, М.У.

Б 912 Уласныя імёны ў тэрмінах і фразеалагізмах: практычны дапаможнік для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей ВНУ / М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская; М-ва адукацыі РБ; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф.Скарыны, 2010. – 88 с.
ISBN 978–985–439–

Мэта дапаможніка – пазнаёміць усіх, хто цікавіцца праблемамі мовы, а найперш студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей з незвычайнымі сувязямі ўласных імёнаў (імёнаў, прозвішчаў, назваў краін, гарадоў, рэк і інш.) і тэрміналагічных і фразеалагічных адзінак мовы, з гісторыяй узнікнення тэрмінаў розных галін навукі і тэхнікі і фразеалагізмаў, якія звязаны паводле свайго ўтварэння з уласнымі імёнамі, а таксама з той інфармацыяй, якую ўтрымліваюць, але “схавалі” тэрміны і фразеалагізмы.

УДК 811.161.3-3
ББК 81.411.3-3

ISBN 978–985–439–

© М.У. Буракова, В. А. Ляшчынская, 2010

© УА “Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П.В. Сухога”, 2010

© УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт

імя Ф. Скарыны”, 2010
Умоўныя скарачэнні

амер. – амерыканскі
англ. – ангдэйскі
аўстр. – аўстрыйскі
бельг. – бельгійскі
венг. – венгерскі
гал. – галандскі
гр. – грэчаскі
дац. – дацкі
інд. – індыйскі
іт. – італьянскі
канад. – канадскі
лац. – лацінскі
нідэрл. - нідэрландскі
ням. – нямецкі
н.-лац. – новалацінскі
перс. – персідскі
польск. – польскі
рус. – рускі
ст.грэч. – старажытнагрэчаскі
ст.лац. – старажытналацінскі
ст.сканд. – старажытнаскандынаўскі
ст.яўр. – старажытнаяўрэйскі
ФА – фразеалагізная адзінка
фін. – фінскі
фр. – французскі
харв. – харвацкі
чэш. – чэшскі
шатл. – шатландскі
шв. – шведскі
швейц. – швейцарскі

Слова да чытача

Паважаны чытач, узяўшы ў рукі гэту кнігу, не спяшайся адкласці яе ўбок, здзівіўшыся такому спалучэнню ў яе назве зусім розных найменняў галін навукі аб мове, маўляў, што можа быць агульнае паміж імі. Наадварот, пацікаўся, чаму аўтары так назвалі сваё дзедзішча, прачытай гэту кнігу, і ты даведаешся, якая сувязь існуе паміж анамастыкай і тэрміналогіяй, паміж анамастыкай і фразеалогіяй, чаму менавіта ўласнае імя чалавека, назва населенага пункта, пэўнай мясцовасці, увогуле ўласныя назвы пэўных асоб ці аб'ектаў знайшлі сваё адлюстраванне ў тэрміналогіі і фразеалогіі. Ты даведаешся пра многае з “біяграфіі” тэрмінаў, з гісторыі іх узнікнення, прыадкрыеш старонкі загадкавага і здзіўляльнага ў іх паходжанні, дакранешся да вытокаў тэрмінаўтварэння розных галін навукі і тэхнікі, спасцігнеш законы і правілы ўтварэння тэрмінаў розных галін навукі і тэхнікі і знойдзеш блізкія па абранай табою спецыяльнасці тэрміны з прычыны іх унікальнасці і выразнай адметнасці ад законаў і правілаў утварэння звычайных слоў нашай мовы.

Ты пазнаёмішся яшчэ з адным аспектам дзівоснай навукі пад назвай “фразеалогія”, бо, як ужо вядома з назвы кнігі, мы хочам табе расказаць, як і чаму анамастычныя назвы звязаны з фразеалагічнымі адзінкамі, што скрываецца пад гэтымі назвамі як кампанентамі фразеалагізмаў і якія факты, падзеі, сітуацыі даўно мінулых часоў і нашых дзён на тэрыторыі нашай краіны ці суседніх альбо зусім далёкіх ад нас краін і месцаў, з аднаго боку, паўстаюць у сваёй захаванасці і завуаліраванасці ў фразеалагізмах, а з другога, як і чаму пэўныя нагоды розных часоў і розных месцаў кладуцца ў аснову фразеалагізмаў, як яны захоўваюцца ў фразеалагізмах і пераўтвараюцца ў своеасаблівыя коды ведаў і інфармацыі народа, расшыфроўваць якія будуць новыя пакаленні і спазнаваць, як і мы сёння, культурна-нацыянальнае светаразуменне, падпадаць пад яго ўздзеянне і ў гэтым выяўляць агульнасць менталітэту, сваю еднасць з усім беларускім народам, а таксама з тымі каштоўнасцямі, якія цэняцца ва ўсім свеце.

Думаем, мы зацікавілі цябе, дарагі чытач, і пераканалі ў неабходнасці пазнаёміцца са зместам кнігі. Таму смялей адкрывай наступную старонку і спазнавай асалоду ад атрыманых ведаў, цікавай інфармацыі, спасцігай таямніцы мовы, адкрывай загадкі ўтварэння многіх і многіх тэрмінаў, паходжанне якіх звязана з уласным іменем, расшыфроўвай змест і інфармацыю фразеалагізмаў, у складзе якіх фіксуюцца кампаненты-імяны, далучайся да ўсведамлення сваёй ролі ў трыядзе “мова – культура – чалавек”.

Доктар філалагічных навук прафесар В. А. Ляшчынская

Раздзел 1

Уласныя імёны, ці анамастыка

1.1 Анамастыка

Анамастыка – гэта навука пра любыя ўласныя імёны (онімы) – геаграфічныя назвы, імёны нябесных свяціл, імёны людзей, назвы перыядычных выданняў, рознага тыпу ўстаноў, гандлёвых марак і інш., якія складаюць адну з найбольш колькасных і своеасаблівых паводле зместу частак лексікі любой мовы, у тым ліку і беларускай. Заснавальнікам беларускай анамастычнай школы з’яўляецца акадэмік АН Беларусі М. В. Бірыла.

Уласныя імёны проціпастаўлены агульным імёнам, паколькі імя ўласнае называе асобны аб’ект, напрыклад: *Гомель, Паскевіч, Ірына, Сож, Клёнкі* і інш., выдзяляе яго з шэрагу аднародных агульных найменняў, якія, напрыклад, адпавядаюць першым: *горад, прозвішча, імя, рака, урочышча* і інш.

За кароткі час інтэнсіўнага развіцця беларуская анамастыка дасягнула такой шырыні і глыбіні даследавання ўласных імён, што сёння анамастыка падзяляецца на шэраг сумежных дысцыплін (*зааніміка* вывучае імёны жывёл, *этнаніміка* вывучае найменні народаў, нацый, плямён, *астраніміка* вывучае назвы касмічных аб’ектаў, *тэаніміка* вывучае назвы бостваў і інш.).

З прычыны значных колькасных дадзеных і выключнасці ролі ў жыцці людзей з анамастыкі выдзеліліся два новыя раздзелы навукі аб уласных імёнах – антрапаніміка і тапаніміка, якія маюць свой аб’ект і свае задачы.

1.1.1 Антрапаніміка

Антрапаніміка (ад антрапонім – грэч. *anthropos* ‘чалавек’ і *онута* ‘імя’ + -іка) – раздзел навукі, які вывучае антрапонімы, ці любыя ўласныя імёны, якія можа мець чалавек, у тым ліку імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, мянушкі, псеўданімы, андронімы (найменне жонкі паводле мянушкі ці прозвішча мужа), гінеконімы (найменне мужчыны паводле імені ці прозвішча маці альбо жонкі), патронімы (у старажытнасці найменне чалавека, утворанае ад імені ці мянушкі бацькі або продкаў па бацькавай лініі), заканамернасці іх узнікнення, развіцця, функцыянавання.

Гэты раздзел анамастыкі ўзнік на стыку некалькіх навук: лінгвістыкі, этнаграфіі, гісторыі, сацыялогіі, псіхалогіі і інш. Антрапаніміка беларускай мовы займаецца вывучэннем паходжання і значэння тых слоў, якія сталі базай, асновай утварэння ўласных імён людзей – імя, прозвішча, мянушкі; эвалюцыі формулы наймення асобы – ад імені да імені і прозвішча, да імені і імені па бацьку, ад прозвішча да псеўданіма і інш. Антрапаніміка носіць міждысцыплінарны характар, паколькі выкарыстоўвае факты не толькі мовазнаўства, але і антрапалогіі, этнаграфіі, гісторыі, псіхалогіі, сацыялогіі, тэалогіі, культуралогіі, літаратуразнаўства, што тлумачыцца ўласцівасцямі аб'екта гэтай навукі – найменняў чалавека, іх адметнасцю ў лексічнай сістэме мовы, гістарычнай зменнасцю, разнастайнасцю функцый.

Чалавек жыве сярод людзей і сярод імён, якія ствараюць вакол яго пэўную і асаблівую нацыянальна-культурную прастору, адзіную для ўсяго моўнага калектыву і індывідуальную для любога асобнага яго члена. Уласныя імёны кожнай асобнай мовы склаліся гістарычна, іх вывучэнне дапамагае прачытанню многіх старонак гісторыі пэўнага народа, яны з'яўляюцца важным звяном сувязі чалавека з яго непасрэдным акружэннем і грамадствам увогуле.

Імёны людзей кожнага народа адрозніваюцца непаўторнай самабытнасцю і арыгінальнасцю, яны адлюстроўваюць погляд народа на свет і на месца ў ім індывіда.

Для беларусаў, як і рускіх, украінцаў і іншых народаў, прозвішча – гэта выражэнне сувязі з сям'ёй, паколькі ўсе члены сям'і, як правіла, носяць адно прозвішча – прозвішча бацькі. Для параўнання: у іспанскай сям'і, якая складаецца, напрыклад, з маці, бацькі і сына, у кожнага будзе сваё прозвішча; прозвішча сына будзе складзена з кампанентаў прозвішча бацькі (прычым, абавязкова першым кампанентам) і прозвішча маці (другім кампанентам).

У беларускай мове сёння агульнапрынятым і юрыдычна ўзаконеным з'яўляецца афіцыйнае найменне кожнага чалавека праз імя, імя па бацьку і прозвішча, як, дарэчы, у рускіх і ўкраінцаў. Але такое найменне не з'яўляецца ўсеагульным, абавязковым для ўсіх народаў і краін. Так, у Ісландыі зусім няма прозвішчаў, тут абыходзяцца толькі іменем і іменем па бацьку. Да рэвалюцыі 1917 года чукчы, як і многія іншыя малыя народнасці на Поўначы і Далёкім Усходзе, мелі толькі імя. Напрыклад, вядомы пісьменнік чукча Юрый Сяргеевіч Рытхэу атрымаў імя і імя па бацьку толькі пры атрыманні пашпарта, а сваё імя перавёў у прозвішча.

Але вернемся да нашай трохкампанентнай (імя + імя па бацьку + прозвішча) мадэлі наймення чалавека, якая, дарэчы, такой была не

заўсёды і ў беларусаў.

1.1.1.1 Імя. Найбольш старажытным, першасным у гістарычным плане з’яўляецца імя чалавека, значыць, беларусы ў мінулым, як і іншыя ўсходнія славяне, спачатку абыходзіліся без імені па бацьку і прозвішча, не мелі сучаснай трохкампанентнай мадэлі наймення чалавека.

Славянскія імёны перажылі два асноўныя перыяды: дахрысціянскі (да X стагоддзя толькі імёны славянскага паходжання, іх яшчэ называюць “паганскімі”, “дахрысціянскімі”) і пасляхрысціянскі (пасля X стагоддзя імёны і славянскага і неславянскага паходжання, якія часцей называюць “хрысціянскімі”) перыяды.

Імёны дахрысціянскага перыяду не толькі называлі, але і выконвалі “прафілактычна-пажадальную” функцыю (М.В. Бірыла), паколькі яны служылі своеасаблівай абаронай носьбітаў імёнаў ад “злых сіл”, павінны былі садзейнічаць, дапамагаць іх уладальніку на працягу ўсяго яго жыцця. Чалавек верыў у магічную сілу слова, быў упэўнены, што назвы жывёл, дрэў, з’яў, узятых за імя, становяцца апекунамі, абаронцамі іх носьбітаў. У выніку практычна кожнае паўназначнае слова магло быць выкарыстана ў якасці ўласнага асабовага імені. У. А. Івашка адзначае: “Да прыняцця хрысціянства ўсходнія славяне выбіралі свайму дзіцяці ў якасці імені любое слова. Паўтаральнасць імені ў той час была мінімальнай” [14, с. 9]. Такімі імёнамі ў беларусаў былі складаныя найменні (*Любамір, Мілагосць, Святаслаў* і інш.) і простыя (*Ждан, Тур* і інш.).

Хрысціянская царква кананізавала святых і іх імёны і паслядоўна пашырала іх там, дзе прымалася і пашыралася хрысціянства. Пасля прыняцця хрысціянства – пасляхрысціянскі перыяд выбару імені абмяжоўваецца царкоўнымі календарамі, святцамі паводле імені святых, якіх шанавала праваслаўная царква ў той ці іншы дзень. Менавіта пра такі календар (“каліндар”) узгадваецца ў вершаванай аповесці “Кепска будзе” Ф. Багушэвіча, калі на пытанне маці аб імені дзіцяці, якое кума вазіла хрысціць, але так і не змагла давесці, тая адказвае: “Імя, – кажа, твайму сыну / Ксёндз хацеў даць па кантычцы, / Думаў ён, можа, з гадзіну, / Узяў ксёнжку як стаў рыцца, / Дык даў потым з каліндарка”.

Неабходна заўважыць, што яшчэ доўгі час пасля ўвядзення хрысціянства – “асабліва ў XI – XIV і нават у XV – XVII стст. – абедзве іменалагічныя сістэмы суіснавалі” [5, с. 4].

У апошні час з прычыны вяртання да царкоўных асноў жыцця грамадства зноў адраджаецца традыцыя надання імені дзіцяці ў гонар

святых, напрыклад: імя *Паліна* дадзена дзяўчынцы, якая нарадзілася 15 ліпеня, у гонар прападобнай Апалінарыі, імя якой паходзіць ад грэчаскага імені *Апалінарыя* і абазначае ‘належыць Апалону’.

Нармалізацыя ўласных імёнаў у беларускай мове адбылася даволі позна, і тут, як зазначае В. В. Шур, “многа ўмоўнага, што нават да нашага часу не паддаецца асэнсаванню, маючы на ўвазе лінгвістычныя і іншыя фактары” [48, с. 28]. Так, у прыватнасці, назіраецца разнабой у выкарыстанні формаў імёнаў у афіцыйным выкарыстанні (замацавалася тэндэнцыя да абагульнення і аднастайнасці з імёнамі ў рускай мове) і ў мове мастацкіх твораў беларускіх майстроў слова (адлюстроўваецца традыцыя народнага вопыту, індывідуальнасці імёнаў беларусаў), параўн.: *Мікалай і Мікола, Іван і Янка, Міхаіл і Міхась, Антон і Антось* і інш. Зразумела, у выніку адмаўлення ад сваіх уласных імёнаў беларусы страцілі сваю адметнасць. Ніл Гілевіч у сувязі з гэтым з горыччу ўзгадвае: “У дзяцінстве, ды і пазней, я звяртаўся да знаёмых мужчын так: дзядзька Змітрок, дзядзька Тодар, дзядзька Тамаш, дзядзька Аніс, дзядзька Акім, дзядзька Кастусь. Перамерлі гэтыя дзядзькі і іх імёны. Унукаў і праўнукаў імёнамі дзядоў ужо не называюць. Да знаёмых жанчын у дзяцінстве сваім я звяртаўся на роднай мове і ў духу нацыянальных звычаяў так: цётка Марыля, цётка Гілена, цётка Барбара, цётка Параска, цётка Рыпіна, цётка Луцэя, цётка Зося, цётка Еўка, цётка Тэклія... Адышлі на вечны супачын гаротніцы-цёткі, зніклі і іх імёны. Унучкам і праўнучкам яны не дасталіся.

Нехта ў свой час пераканаў, што Марыля, або Гілена, або Зося – гучыць непрыгожа, некультурна. Зрэшты, пераканалі ўвесь народ, што яго імёны брыдкія, немілагучныя і што іх трэба памяняць на лепшыя. І пачалі мяняць. І напераменьваліся так, што ўжо нічога, ані знаку свайго не засталася. Па імені ўжо не пазнаеш, што перад табой беларус. Паляка пазнаеш, што паляк, літоўца пазнаеш, што літовец, армяніна пазнаеш, француза пазнаеш – у кожнага народа свае імёны, чаму ж не пазнаць. А мы сваіх імёнаў не маем, нас па імені не адрозніш... Але ж быў час, мілыя мае браткі беларусы, калі пазнавалі па імені і нас, грэшных. Пачуеш: Міхась, Юрась, Тамаш, Сымон, Антось, Язэп, Лукаш, Змітрок, Пятрусь, Абросім – ну, ясна, з Беларусі таварышы! Свет увесь пазнаваў і паважаў нас за гэта, што свае імёны мелі”.

1.1.1.2 Імя па бацьку. З прычыны малой колькасці імён царкоўнага прызначэння, а значыць паўтору аднаго імені і ў сувязі з гэтым неабходнасці адрозніваць людзей узнікла найменне па бацьку. Праўда,

спачатку яно ўжывалася толькі для багатых і знатнага роду людзей, затым набывала ўсё большае і большае пашырэнне і стала абавязковым паводле многіх сацыяльных прычын. У прыватнасці, можна нагадаць такую сацыяльна-прававую праблему, як спадчыннасць. Але менавіта гэтая патрэба (спадчыннасць гублялася на трэцім калене роднасных сувязей пры найменні асобы іменем), а за ёй і іншыя, паколькі прыналежнасць, напрыклад, да знатнага роду давала шматлікія прывілеі, з цягам часу прывяла ад пашырэння двухчленнай мадэлі – імя і імя па бацьку, спачатку тыпу *Варфаламей сын Мяфодзія*.

Сёння прыжылася і стала найбольш пашыранай двухчленная мадэль наймення дарослых людзей, асабліва ў афіцыйных умовах, на службе і пад. тыпу *Варфаламей Мяфодзьевіч*.

1.1.1.3 Прозвішча паводле паслядоўнасці ўзнікнення трохчленнага наймення сучаснага чалавека з’ўляецца апошнім: ад двухчленнай мадэлі (*Патап сын Якуба*) пайшлі да трохчленнай (*Патап Якубавіч Якубовіч*), калі ўзнікае прозвішча як трэці складнік у найменні чалавека. Дзякуючы прозвішчу маглі назаўсёды захоўвацца роднасныя сувязі ад любога продка, бо прозвішча – гэта сямейнае спадчыннае найменне.

Для беларускай мовы прозвішчы “з’яўляюцца прадуктам адносна позняга перыяду (XVII – XVIII стст.)” [4, с. 3].

Беларускія прозвішчы характарызуюцца разнастайнасцю свайго складу і паходжання: тут выдзяляюцца прозвішчы простыя (*Вярба, Жук, Корань*), вытворныя (*Іваноў, Сідаровіч, Цыбульскі*), складаныя (*Беладзед, Семяжон*), састаўныя (*Дунін-Марцінкевіч, Бялыніцкі-Біруля, Бут-Гусаім*).

Беларускія прозвішчы змяняюцца па родах – *Іваноўскі і Іваноўская*, калі зыходная форма аднолькавая – *Анічэнка*, то адрозненне відавочна пры змяненні па склонах – *успамінаў аб Уладзіміру Анічэнку і аб Ганне Анічэнцы*.

Так узнікла сучасная трохчленная мадэль тыпу *Івановіч Уладзімір Іванавіч ці Кунцэвіч Любоў Раманаўна*.

Як відаць, уласныя імёны людзей, ці антрапонімы, у іх разнастайнасці спалучэнняў – імя; імя і імя па бацьку; імя, імя па бацьку і прозвішча – служаць для індывідуалізацыі кожнага асобнага члена грамадства, выконваюць выдзяляльную функцыю, калі чалавек пад тым ці іншым найменнем выдзяляецца сярод нейкага мноства людзей, і ідэнтыфікацыйную функцыю, калі пэўнае імя атаясамліваецца з пэўным чалавекам ці наадварот. Уласнае імя не мае абмежаванняў

паводле семантычнай спалучальнасці ў сказе, акрамя тых, што вымушаюцца граматычнымі правіламі. І ўсё ж існуе цэлы шэраг уласных імён, якія ў моўна-культурнай прасторы канкрэтнага лінгвістычнага аб'яднання валодаюць наборам стэрэатыпнага ядра ведаў на ўзроўні этнічнай культуры. Так, у беларускай лінгвакультурнай прасторы імя Янкі Купалы сімвалізуе народны вобраз Паэта, тым самым ствараючы пэўную мастацкую парадыгму. А, напрыклад, уласнае імя такой знакамітай асобы, як Карскі Яўхім Фёдаравіч, для ўсіх, хто шануе сваю спадчыну, цікавіцца пытаннямі мовы, з'яўляецца змястоўным, і гэта абумоўлена ўласцівасцямі гэтага чалавека як асобы, у прыватнасці, Я. Ф. Карскі – знакаміты філолаг-славіст, заснавальнік беларускага мовазнаўства і літаратуразнаўства, этнограф, палеограф, фалькларыст. Для ўсіх беларусаў і асабліва для людзей, блізкіх, знаёмых з музыкай, музычным мастацтвам, уласнае найменне *Александроўская Ларыса Пампееўна* – гэта сваё кола ведаў пра беларускую оперную спявачку і рэжысёра і інш.

Акрамя названых трох найменняў чалавека існуюць яшчэ мянушкі і псеўданімы, якія па-рознаму кваліфікуюцца і маюць свае асаблівасці выкарыстання.

1.1.1.4 *Мянушкі* маюць далёка не ўсе людзі, як гэта характэрна для імя, імя па бацьку і прозвішча. І яшчэ адна асаблівасць мянушкі – факультатыўнасць наймення асоб: яны выкарыстоўваюцца ў неафіцыйных зносінах людзей з мэтай наймення адной асобай другой асобы і адначасова выражэння сваіх інтымна-ласкальных ці зневажальных, жартоўных адносін да яе альбо для стылістычнай характарыстыкі персанажаў у тэкстах мастацкай літаратуры.

Як правіла, мянушкі выяўляюць асаблівасці знешняга выгляду, рысы характару пэўнай асобы ці пэўныя адметнасці іншага характару. Вось як Янка Брыль апісвае паходжанне некалькіх мянушак вясковага хлопчыка Даніка ў аповесці “Сірочы хлеб”:

“Данік, як і кожны з малых, меў не адну, а некалькі мянушак, – то Сівы, то Гусак, то Манька... Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком – таму, што калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу нагнаў страху стары Міронаў гусак. “Манькай” у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўшою і ўсё страшыў, крычаў: “Вось як дам табе з манькі!..” На кожную з гэтых мянушак можна было адказаць любому з сяброў таксама мянушкай, а то і пабіцца. Зрэшты, не ўсе мянушкі аднолькава прыжываюцца. З трох першых мянушак, з якімі Данька ўступаў у жыццё, да хлопца прыліпла найбольш адна –

Сівы, і за яе Данік амаль не злаваўся”.

Нярэдка ўзнікненню мянушкі спрыяе нейкі выпадак, здарэнне ці адметныя асаблівасці пэўнай асобы. Дастаткова ўзгадаць, напрыклад, жартаўлівую мянушку Сцяпана Баруты з аповесці “На прасторах жыцця” Якуба Коласа: “Сярод таварышаў Сцёпка выдзяляўся сваёю стараннасцю ў навуцы, сваёю сталасцю і сур’ёзнасцю. За гэта яго празвалі Ламаносавым, тым больш, што ён не пабаяўся пайсці пяхотам цэлых сто вёрст, каб паступіць на рабфак”.

Як бачым, мянушкі выступаюць гаваркімі онімамі, яны выконваюць ідэнтыфікацыйна-характарыстычную функцыю, дапаўняючы афіцыйнае найменне чалавека.

1.1.1.5 Псеўданім (ад грэч. *pseudos* ‘няпраўда’ + *опута* ‘імя’) – найменне асобы, якое прыдуманна для замены аднаго ці двух і нават трох кампанентаў афіцыйнага наймення асобы. У залежнасці ад віду ўтварэння і перадачы на пісьме графічна выдуманых імёнаў і прозвішчаў аўтараў псеўданімы падзяляюцца на ўласна псеўданімы, ці фіктонімы (*Тарас Палясоўшчык* – Пімен Емяльянавіч Панчанка, *Вера Вярба* – Гертруда Пятроўна Сакалова, *Кандрат Крапіва* – Кандрат Кандратавіч Атраховіч), абагульняльныя псеўданімы (*Сымон Беларус* – Мікалай Ермаловіч; *Мікалаевец* – Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч), крыптанімы, якія ўтвараюцца з ініцыялаў наймення асобы ў розных іх варыяцыях ці ад пачатковых літар псеўданіма аўтара і інш. (*М.Б.* – Максім Багдановіч, *Я.К.*, *Я. К-а* – Янка Купала, *Яксіміс* – Я. Місько).

Выбар псеўданіма тлумачыцца рознымі прычынамі. Вось як дасціпна абгрунтаваў свой псеўданім вядомы беларускі байкапісец і драматург Кандрат Крапіва ў вершы “Крапіва”:

Я ў мастацкім агародзе
Толькі марная трава.
А якая? Смех, ды годзе:
Я – пякучка-крапіва.

Я расту вась тут пад плотам
І не так даўно ўзышла,
А ўжо многім абармотам
Рукі-ногі папякла.

Хто палез за агуркамі,
Хай той носіць пухіры –
Мяне голымі рукамі
Асцярожна, брат, бяры.

Хто сустрэўся быў са мною,
Дакрануўся раз ці два,
Дык той ведае ўжо, хто я:
Я – пякучка-крапіва.

А вось як вобразна раскрываецца сутнасць, а найбольш вобразна характарызуецца псеўданім заснавальніка беларускай прозы, гусяра першай рэвалюцыі, стваральніка “Новай зямлі” Якуба Коласа другім мастаком слова: “Сын палясоўшчыка Міцкевіча, не паквапіўшыся на гучнасць і вядомасць гэтага прозвішча, прыняў сціплейшае і непрыкметнейшае – Колас. І стаў ім, і не стаптаў яго ў руні жорсткі капыт часу, не падцяла нявыкашаную сцябліну каса забыцця, не пабіў град знявагі, не зламаў віхор падзей. Колас выспеў, выдужаў, вырас у з’яву, куды зазірнулі і засталіся ў адбітку аж дзве эпохі ...”.

Карыстаюцца псеўданімамі найбольш пісьменнікі і артысты, нярэдка не абмяжоўваючыся адным псеўданімам. Напрыклад, беларускі пясняр Якуб Колас (сапраўднае прозвішча, імя і імя па бацьку – Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч) меў такія псеўданімы: *Адзінокі, Альбуцкі, Андрэй “Соціаліст”, Булава Т., Дзядзька Карусь, Колас, Лесавік, Стары шут, Тамаш Булава, Тарас Гушча, Якуб Колас*; у французскага пісьменніка і філосафа-асветніка XVIII ст. Вальтэра (дарэчы, Вальтэр – гэта адзін з псеўданімаў, яго сапраўднае імя Мары Франсуа Аруэ) было каля 200 літаратурных псеўданімаў, сярод якіх псеўдаславянскія імёны *Іван Алятаў і Жан Плокаў*.

Вытокі псеўданімаў беларускіх пісьменнікаў, як адзначае Янка Саламевіч, вядомы і па сутнасці адзіны даследчык псеўданімаў у Беларусі, ідуць з мінулых часоў, калі “пісьменнікі-палемісты, якія выступалі супраць каталіцызму, супраць уніі”, і калі “ва ўмовах рэлігійна-класавай барацьбы, ганенняў на ідэолагаў праваслаўя ў Рэчы Паспалітай XVI–XVII стст. псеўданімнае і ананімнае выданне палемічных твораў было адзіным ратункам ад суда і кары смерцю” [41, с. 73]. У далейшым мода на псеўданімы не спадала, нярэдка былі і прычыны скрываць сваё сапраўднае імя, як, напрыклад, у 20–30-я гг. XX ст. і інш.

Такім чынам, уласныя імёны людзей лічацца асобнымі, нават унікальнымі знакамі ў сістэме моўных сродкаў кожнай мовы. Іх унікальнасць заключаецца найперш у тым, што імёны, з аднаго боку, лічацца семантычна нематываванымі знакамі, з другога – найбольш канатацыйнымі адзінкамі мовы. Даследчыца пытанняў рускай анамастыкі Г.В. Супяранская зазначае: “Паколькі многія лічаць імя

ўласнае катэгорыяй, якая ляжыць па-за паняццяў, а семантыка заўсёды паняцінная, нярэдка наогул сумняваюцца ў правамернасці выдзялення семантыкі ў якасці асобнага аспекта імені. Лепш гаварыць аб інфармацыі, якую нясе імя ўласнае, чым пра яго семантыку” [43, с. 225]. А імя, сапраўды, утрымлівае і паведамляе дасведчанаму чалавеку пэўную інфармацыю. Так, імя *Антось* у беларускай мове характарызуецца наступным: чалавек, пол, нацыянальная прыналежнасць, магчымы таксама канатацыі, звязаныя з сацыяльнай, рэгіянальнай ці ўзроставай характарыстыкай чалавека, прыналежнасцю чалавека да пэўнай эпохі; у прыватнасці, для ўсіх, хто ведае спадчыну класіка беларускай літаратуры Якуба Коласа – паэму “Новая зямля”, асацыіруецца з беларусам канца XIX – пачатку XX стст.

Раней паводле імені чалавека можна было дыферэнцыраваць грамадства на эліту – князёў, баяраў і інш. (напрыклад, імёны з часткамі *мір, слаў, дабр.* і інш. тыпу *Міраслаў, Святаслаў, Мсціслаў* і інш.) і астатнюю масу. Сёння такога раздзялення паводле імені няма.

Унікальнасць уласных імёнаў і ў тым, што яны выступаюць элементамі культурнага семіозісу, выконваюць шэраг функцый, уласцівых культурным знакам: ажыццяўляюць “памяць” культуры (Ю. М. Лотман), выступаюць сімваламі “прэцэдэнтных” тэкстаў (Ю. М. Каравулаў), з’яўляюцца ключом да глыбіннага разумення тэксту, функцыянуючы ў цэнтры паэтычных палёў, характарызуюць ідыястыль мастака.

Асабліваю ролю і спецыфічныя функцыі выконваюць уласныя імёны ў мове мастацкіх твораў. Для прыкладу нагадаем толькі асобныя з іх у мове класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы, дзе антрапонімы складаюць значны і адметны пласт лексікі мовы яго твораў, з’яўляюцца кампанентамі ў структуры паэтычнай мовы майстра, у якой “у прынцепах няма слоў і формаў нематывавальных, з пустым, мёртвым, адвольна-ўмоўным значэннем” [8, с. 391], і крыніцай вывучэння анамастыкі часу жыцця і творчасці паэта і атрымання дадатковых звестак, паколькі “мастацкі твор уяўляе сабой асаблівае прыстасаванне, здольнае назапашваць інфармацыю” [28, с. 32].

Уласныя імёны тыпу імён *Алена, Алеся, Зося, Кася, Марыся, Міхаліна; Васіль, Лявон, Міхась, Паўлюк, Рыгор, Сымон, Тамаш, Цімох* ці прозвішчаў *Жук, Дзягель, Давідзёнак, Данілёнак, Міхальчонак, Лявончык* і іншых, выбраных паэтам з ліку тыповых беларускіх найменняў асоб жаночага і мужчынскага полу, у паэтычных творах Купалы найперш сведчаць аб нацыянальнай прыналежнасці і аб частотнасці, нават “модзе” ўжывання пэўных імёнаў у гэты перыяд [30].

Сапраўды, імёны і прозвішчы найперш з’яўляюцца сродкам

ідэнтыфікацыі з нацыянальнай прыналежнасцю герояў, адрознення персанажаў па сацыяльнай прыналежнасці, асабліва пры іх супастаўленні ці ўжыванні ў адным і тым жа паэтычным творы, як, напрыклад, у вершы “Паніч і Марыся”, дзе імёны *Марыся* і *Амэля* адпаведна называюць “мужычку” і “паненку”, “багатую”, альбо ў паэме “Бандароўна”, дзе прозвішчы *Патоцкі* і *Бандарэнка* адпаведна прадстаўляюць розных паводле нацыянальнай прыналежнасці і сацыяльнага стану людзей.

Выбар паэтам імёнаў для сваіх персанажаў, герояў паэтычных твораў з існуючых у беларускай мове можна растлумачыць і іх гукавым афармленнем, сугучнасцю з усімі моўнымі сродкамі вершаванага твора, як, напрыклад, імя Юрка ў вершы “Дрэмле Юрка”, якое скарыстана з прычыны гукавых алітэрацыйных паўтораў у рэфрэне і для ўнутранай рыфмы ў радку твора (*Дрэмле Юрка ў заканурку / І доли чакае!*).

Нярэдка выбар імені абумоўлены яго абагульняльнай, сімвалічнай функцыяй, як імя Лявон у паэме “На папасе”, дзе яўна выяўляецца падтэкст імені (ад грэч. *leon* – леў), які з’яўляецца сімвалам змагара. Дарэчы тут узгадаць і Лявона Зябліка ў драме “Раскіданае гняздо”, які выступае актыўным барацьбітом за зямлю, волю і Бацькаўшчыну. У выніку сувязь імені з яго падтэкставай функцыяй узнікае на аснове протаніміі, дзе супадаюць не толькі імёны персанажаў, але і іх рысы, бо, як вядома, думка твора выражаецца “ва ўсёй яго мастацкай тканіне: у інтанацыі, рытме, гуку і да т. п.” [42, с. 5].

Як відаць, намінацыйная, дыферэнцыяльная функцыя ўласных імёнаў – гэта толькі першасная, але не галоўная ў паэзіі мастака. Імёны, прозвішчы, адзінкавыя мянушкі ў паэта ўказваюць на нацыянальную прыналежнасць, сацыяльны статус, нясуць ідэалагічны, характарыстычны аспект персанажаў, яны выступаюць сімваламі, абагульняльнымі знакамі, сродкамі стварэння ілюзіі індывідуальнасці ці, наадварот, мноства, ім характэрна заўсёды эстэтычная функцыя, яны – сродкі вобразнай сістэмы асобнага твора і мовы мастака.

1.1.2 Тапаніміка

Тапаніміка (ад тапонім – гр. *topos* ‘месца’ і *онума* ‘імя’ + -іка) – раздзел анамастыкі, які вывучае тапонімы, ці ўласныя імёны геаграфічных аб’ектаў, іх паходжанне, гістарычныя змены, заканамернасці іх узнікнення, развіцця і функцыянавання, тэрытарыяльнае пашырэнне і спосабы словаўтварэння [24, с. 556]. Гэтая навука мае дачыненне да многіх іншых навук і ляжыць на стыку лінгвістыкі,

геаграфіі, гісторыі, этнаграфіі, паколькі яе аб'ект даследавання з'яўляецца аб'ектам даследавання і названых навук. Акрамя таго, тапонімы, як і ўласныя імёны людзей, характарызуюцца сваёй адметнасцю: “Спецыфіка тапонімаў матывавана прыкметамі, пакладзенымі ў аснову іх наймення, прычым выбар гэтых прыкмет часта вызначаецца не столькі прадметнай асаблівасцю, колькі сацыяльнай значымасцю названага аб'екта” [36, с. 214].

З прычыны шматлікасці і разнастайнасці геаграфічных аб'ектаў і іх найменняў у тапаніміцы вылучаны шматлікія падраздзелы – *айканіміка* (ад грэч. *oikos* ‘жыллё’ + *опута* ‘імя, назва’), *гідраніміка* (ад грэч. *hidor* ‘вада’ + *опута* ‘імя, назва’), *мікратапаніміка* (ад грэч. *micros* ‘малы’ + *topos* ‘мясціна’ + *опута* ‘імя, назва’), *араніміка* (ад лац. *area* ‘плошча паверхня зямлі’ + *опута* ‘імя, назва’), *урбаніміка* (ад лац. *urbanus* = гарадскі + *опута* ‘імя, назва’) і інш.

Кожны з названых падраздзелаў тапанімікі мае свае моўныя адзінкі і аб'екты вывучэння:

1) айканіміка вывучае *айконімы* – уласныя назвы паселішчаў (гарадоў, сёл, вёсак, пасёлкаў, хутароў), сярод якіх у залежнасці ад паселішча ці аб'екта паселішча выдзяляюцца *асціонімы* – уласныя імёны любога горада (*Мінск, Гомель, Добруш*), *камонімы* – уласныя імёны любога сельскага паселішча (*вёска Услюб, хутар Лясны*);

2) гідраніміка вывучае *гідронімы* – уласныя назвы прыродных або штучных водных аб'ектаў (мораў, заліваў, праліваў, ліманаў, рэк, азёр, ручаёў, крыніц, балот, сажалак, вадаспадаў, вадасховішчаў і інш.), якія ў сваю чаргу падзяляюцца на *патамонімы* – уласныя імёны любой ракі (*Днепр, Нёман, Сож*), *лімнанімы* – уласныя імёны любога возера, сажалкі (*возера Свіцязь, сажалка Калгасная, Дзічкава крыніца*), *гелонімы* – уласныя імёны любога балота, забалочанай мясцовасці (*Пінскія балоты, Жабіна балота*), *аканонімы* – уласныя імёны любога акіяна, яго часткі (*Ціхі акіян*); *пелагонімы* – уласныя імёны любога і кожнага мора (*Чорнае мора, Чырвонае мора*);

3) мікратапаніміка вывучае *мікратапонімы* – назвы дробных геаграфічных аб'ектаў (палёў, лясоў, сенажацяў, лугоў, дарог, пашаў, урочышчаў і інш.), якія ў залежнасці ад віду геаграфічнага аб'екта падзяляюцца на *драмонімы* – назвы дарог і розных іншых шляхоў зносін (*Мінская шаша, Даўгінаўскі тракт, Блудная трапа, авіялінія Гомель-Мінск, Аўгустоўскі канал, шлях з Варагаў у Грэкі*), *аграонімы* – назвы зямельных апрацаваных участкаў, ніў, палёў (*Марукова поле, Антонава дзялка, Жамойтава сенажаць*), *дрымонімы* – назвы лясных дзялянак, лесу, бору, гаю (*Клёнкі, Вялікі бор, Залаты лес, Кавалёва дуброва*);

4) араніміка вывучае *аронімы* – назвы любых элементаў рэльефа зямной паверхні тыпу гары, даліны, нізіны, піку, хрыбта, паляны (*Янчава гара, Янукова даліна, Анціна яма, Апановічаў груд, Дудчын бераг, Паўлаў курган*);

5) урбананіміка вывучае *урбананімы* – уласныя імёны любых унутрыгарадскіх тапаграфічных аб’ектаў, якія ў залежнасці ад аб’екта горада падзяляюцца на *агаронімы* – назвы гарадскіх плошчаў; базараў; *гадонімы* – назвы лінейных аб’ектаў у горадзе тыпу праспекта, вуліцы, завулка, праезда, бульвара, набярэжнай, тракта (*плошча Перамогі, вуліца Замкавая, Заводскі праезд, Койданаўскі тракт*); некронімы – назвы могілкаў; *харонімы гарадскія* – назвы любых частак тэрыторыі горада, у тым ліку раёнаў, кварталаў, паркаў (*Навабеліцкі раён, Валатава, Фэстывальны, парк імя М. Горкага*); *эклезіянімы* – уласныя імёны месцаў, дзе адбываецца служба, пакланенне любой рэлігіі, у тым ліку назвы царквы, капліцы, крыжа, манастыра, мячэці (*сабор Пятра і Паўла, Выгаленская капліца, Нікольская царква*); *айкадамонімы* – імёны ўласных будынкаў (*палац Румянцавых-Паскевічаў, Паляўнічы домік* – у Гомелі).

Тапонімы беларускай мовы найбольш шырока ўтвораны пры дапамозе суфіксаў. Напрыклад, на тэрыторыі Беларусі назвы населеных пунктаў на *-аў* тыпу *Барысаў*, з нулявым суфіксам на *-слаў* тыпу *Браслаў, Мсціслаў, Заслаўе* (ад *Изяславль*) утвораны ад імён князёў, якія жылі ў X–XII стст., што сведчыць пра “ўзрост” населенага пункта. Старажытнымі з’яўляюцца і тапонімы *Менск, Пінск, Бабруйск, Глуск*, утвораныя пры дапамозе суфікса *-ск*. Назва былой сталіцы Вялікага княства Літоўскага *Навагрудак*, як і *Наваселле, Навадворы*, утворана складаннем дзвюх асноў, а горад Навагрудак у 2009 годзе адзначае сваё 965-годдзе.

Вывучэнне тапонімаў карысна для многіх і самых розных галін навукі. Па іх можна аднавіць старажытную мову, засяленне і этнагенез асобных народаў на пэўнай тэрыторыі і акрэсліць межы распаўсюджання мовы і акрэсліць тэрыторыю гістарычнага распаўсюджання славян. Яны захоўваюць шматлікія словы, іх формы, гукавое афармленне, што зніклі і не выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове, і інш. У гэтых адносінах цікавасць уяўляе гісторыя ўзнікнення таго ці іншага тапоніма. Прывядзем версіі назваў горада Мінска, сталіцы нашай Беларусі.

Паводле першай, назва горада паходзіць ад слова ‘мена’, пра што ўзгадвае і У. Караткевіч у сваёй кнізе “Зямля пад белымі крыламі”: “І засталася толькі старая гандлёвая назва горада “Мінск”, а ў даўніну “Менеск”, “Менск”, ад слова “мена”, “мяняць”. Мінск узнік у вельмі

выгодным месцы – на шляху з варагаў у грэкі, тут была суднаходная ў тыя часы рака Свіслач, яшчэ была рака Няміга, якая сёння цячэ па трубах і аб якой нагадвае вуліца Няміга, а таму няма падстаў адмаўляць гэтай версіі.

Паводле другой версіі, горад бярэ сваю назву ад рэчкі Мены, пра што сведчыць вядомы беларускі вучоны Э. Загарульскі, які лічыць, што ў тыя даўнія часы цякла ў Свіслач невялічкая рэчка Мен, а на яе берагах узнікла паселішча Менск. Другі вядомы вучоны, археолаг Г. Штыхаў, таксама звязвае паходжанне назвы горада з назвай ракі: “Непадалёку ад Мінска ёсць рэчка з адметнай назвай. Гэта там, дзе аўтамабільная магістраль, што вядзе на Дзяржынск, перасякаецца з рэчышчам Пцічы. Крыху вышэй можна выйсці да невялікага прытоку Пцічы, цяпер амаль перасохлага. У народзе ён дагэтуль называецца Менкай (Менай)”. Бацька М. Багдановіча, вядомы беларускі этнограф, таксама звязваў назву горада Менска з назвамі рэк Мена, прыток Дзясны, ці Міна, Мяна – прыток Плісы і Берзіны.

Паводле трэцяй версіі, дакладней паводле легенды, казкі, горад Мінск атрымаў сваю назву ад славутага асілка Менска, які пабудоваў на Свіслачы вялікі каменны млын на сем колаў і пра неверагодную сілу якога хадзілі самыя розныя чуткі.

І нарэшце, паводле чацвёртай версіі, Менск паходзіць ад назвы рыбы, пра што піша У. Юрэвіч у сваёй кнізе “Слова жывое, роднае, гаваркое..”: “...Першапачаткам горада было паселішча на рацэ Менка, або Мень (ад назвы рыбы мень, якая вадзілася ў ёй). Затым ад назвы ракі і далі імя гораду – Менск, Меньск”.

Вось так цікава і разам з тым з асновай на пэўныя падзеі, факты мяркуюць пра паходжанне назвы сталіцы нашай дзяржавы.

Тапанімічныя назвы – рэальныя і створаныя аўтарскай фантазіяй маюць больш вузкае выкарыстанне ў мастацкай літаратуры, чым імёны людзей. Аднак і іх ужыванне ў прозе, паэзіі і драматургіі надае, па-першае, канкрэтнасць і дакладнасць пры абмалёўцы сюжэтных сітуацый і прасторавых уяўленняў персанажаў і самога пісьменніка; па-другое, яны не толькі лакалізуюць месца дзеянне, але разам з іншымі выяўленчымі сродкамі служаць рэалізацыі задумы аўтара, выражэння ідэі твора. Так, напрыклад, назва рамана “Над Нёманам” Э. Ажэшкі сведчыць пра цэнтральнае месца наймення ракі, вынесенае ў заглавак, і ўказвае адразу чытачу, які яшчэ не прачытаў твор, на прастору, месца дзеяння ў творы. Пасля прачытання разумееш, што патамонім Нёман – гэта яшчэ і пагранічная лінія: у геаграфічным плане – паміж Польшчай і Літвой, у анталагічным плане – паміж мінулым і будучым герояў, ці адзін са сродкаў давесці да чытача

асноўнае ў змесце і назве твора.

Многія тапонімы атаясамліваюць пэўнае сімвалічнае значэнне з пэўнай умоўнай геаграфічнай прасторай. Так, напрыклад, найменні Эдэм, Вавілон уключаюць у сябе як прасторавыя, так і часавыя характарыстыкі, якія ўзнаўляюць розныя культурныя эпохі. А з найменнем вёскі Хатынь асацыіруецца ўяўленне пра ўсе спаленыя фашыстамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны беларускія паселішчы; Чарнобыль сімвалізуе самую вялікую тэхнагенную катастрофу XX ст., Брэст – заходнія вароты Беларусі і інш.

Нярэдка і ў мастацкай літаратуры тыя ці іншыя тапанімічныя найменні выступаюць сімваламі роднай зямлі, Беларусі, як, напрыклад, назва ракі Нёман у творчасці Якуба Коласа, Максіма Танка і інш.

Такім чынам, у адпаведнасці з адзначаным аб разнавіднасцях і унікальнасці ўласных імёнаў, іх спецыфічнасці на фоне ўсёй лексікі беларускай мовы і ў працяг разважанняў слыннага анамэста рускай мовы Г. В. Супяранскай выказваем наступную гіпотэзу: уласныя імёны, не маючы самастойнага значэння, адыгрываюць выключную ролю ў пазнанні той інфармацыі, якую яны нясуць ці скрываюць, у рэпрэзентацыі пэўнай культуры (сваёй і чужой), у захаванні культурных сувязяў у часе, у сведчанні сувязяў і кантактаў паміж культурамі далёкіх і блізкіх народаў, у аб'яднанні розных этнасацыяльных агульнасцяў, што і характарызуе іх функцыі як культурных знакаў. Для праверкі і пацвярджэння выказанай гіпотэзы разгледзім выкарыстанне ўласных імёнаў толькі ў дзвюх галінах навукі аб мове – тэрміналогіі і фразеалогіі, выявіўшы такія тэрміны і такія фразеалагізмы, якія паводле свайго паходжання абавязаны ўласным імёнам, уключаюць іх у свой склад, і прааналізуем іх з мэтай вызначэння ролі ўласных імёнаў у кожнай групе адзінак – у тэрмінах і ў фразеалагізмах – паасобку, іх тыпаў і ўстанаўлення той інфармацыі, якую яны нясуць.

Раздзел 2

Тэрміналогія і анамастыка

2.1 Тэрміналогія

Тэрміналогія (ад лац. *terminus* – ‘мяжа, граніца’ + грэч. *logia* ‘слова, вучэнне’) – раздзел навукі аб мове, які вывучае ўласцівасці тэрмінаў і прынцыпы іх уладкавання і апісання. Наяўнасць тэрміналогіі ўвогуле характарызуе высокі ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця народаў, і цікавасць да яе павялічваецца з узрастаннем ролі навукі ў жыцці грамадства.

Слова *тэрміналогія* абазначае яшчэ сукупнасць тэрмінаў мовы ўвогуле (*тэрміналогія беларускай мовы*) і сукупнасць тэрмінаў пэўнай галіны навукі і тэхнікі (*аўтамабільная тэрміналогія, лінгвістычная тэрміналогія, матэматычная тэрміналогія, музычная тэрміналогія* і інш.). Тэрміналогія пэўнай навукі – гэта штучна створаны лексічны пласт, кожная адзінка якога мае пэўныя абмежаванні для свайго ўжывання і аптымальныя ўмовы для свайго існавання і развіцця.

Такім чынам, слова тэрміналогія мнагазначнае. Але, як заўважае тэрмінолаг З. І. Камарова, калі “зняць вельмі шырокае, шырокае, вузкае і празмерна вузкае разуменне гэтага тэрміна”, то пакінем за ім адно значэнне – сукупнасць тэрмінаў якой-небудзь галіны ведаў, галіны дзейнасці [18, с. 6–7].

2.1.1 Да паняцця тэрміна

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, што створана ці прынята, запазычана і выкарыстоўваецца для дакладнага выражэння самых розных спецыяльных навуковых і тэхнічных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў. Напрыклад, у фізіцы тэрмін-слова *напружанне* азначае ‘вектарная велічыня, якая вымяраецца адносінамі пругкай сілы, што ўзнікае ў цэле пры дэфармацыі, да плошчы малога элемента сячэння, што перпендыкулярны да гэтай сілы’, а ў адрозненне ад яго агульнаўжывальнае слова *напружанне* мае некалькі значэнняў: 1) ‘дзеянне і стан паводле знач. дзеясл. *напружыць, напружыцца*’, 2) ‘сканцэнтраванне намаганняў, затрата вялікай энергіі, сіл для ажыццяўлення чаго-небудзь’, 3) ‘ненатуральнае становішча, нацягнутасць’ (ТСБМ, т. 3, с. 291).

Слова *тэрмін* іншамоўнага паходжання (ад лац. *terminus* – ‘канец,

мяжа’), абазначае таксама спецыяльнае паняцце, якое ўзнікла ў пэўнай галіне навукі і тэхнікі, гэта імя паняцця. Такім чынам, у самой сутнасці тэрміна маецца падабенства з уласным іменем.

Як і ўласныя імёны, тэрміны таксама выдзяляюцца з агульнага масіву лексікі і істотна адрозніваюцца ад звычайных слоў беларускай мовы. Гэта звязана з тым, што, па-першае, у параўнанні з іншымі словамі тэрмінамі займаецца не толькі лінгвістыка, але і дысцыпліны, у якіх ужываюцца тыя ці іншыя тэрміны, напрыклад, тэрміны металургіі, медыцынскія тэрміны, лінгвістычныя тэрміны і інш. Акрамя таго, тэрміны характарызуюцца пэўным наборам унікальных прыкмет, якія выяўляюць іх адметнасць на фоне лексічных запасаў мовы.

Адна з асаблівасцяў тэрмінаў заключаецца ў тым, што тэрміны максімальна дакладна, канцэнтравана і эканамічна выражаюць тыя агульныя і прыватныя паняцці, “з якімі спалучана навуковая і тэхнічная дзейнасць чалавека” [38, с. 92]. Гэтая асаблівасць тэрмінаў тлумачыцца больш строгай экстралінгвістычнай накіраванасцю іх, чым забяспечваецца, “з аднаго боку, магчымасць дакладнага вызначэння тэрмінаў і, з другога боку, больш абмежаваная здольнасць тэрмінаў да развіцця полісеміі і сінаніміі” [36, с. 209]. Акрамя таго, тэрміны адрозніваюцца ад звычайных слоў мовы тым, што яны ствараюцца спецыяльна і працэс тэрмінатворчасці ў значнай меры рэгулюецца спецыялістамі. Так, найменні хімічных элементаў у знакамітай перыядычнай сістэме Д. І. Мендзялеева, дакладней пэўная частка іх, названа ў гонар вучоных, напрыклад: *эйнштэйній*, хімічны элемент, атрыманы штучна, названы ў гонар нямецкага фізіка Альберта Эйнштэйна (ад асновы прозвішча *Эйнштэйн* з далучэннем суфікса *-ій*).

Словы мовы выконваюць намінацыйную функцыю, г. зн. яны называюць пэўны прадмет, з’яву, дзеянне, прыкмету прадмета і дзеяння і інш. Значэнне любога слова ў мове можа быць растлумачана, што знаходзіць сваё адлюстраванне ў самых запатрабаваных у практычнай дзейнасці кожнага чалавека тлумачальных слоўніках, напрыклад, такіх, як “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (гл.: “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5-і тамах. – Мн.: БелЭн, 1977–1984; “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” пад рэд. М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко, Мн.: БелЭн, 2002 і інш.). Значэнне слова – прынятая грамадствам суадноснасць гукавой абалонкі слова з пэўным прадметам ці з’явай рэчаіснасці – звязана з паняццем, ці абагуленым уяўленнем людзей пра істотныя прыкметы і ўласцівасці прадметаў, з’яў рэчаіснасці. Напрыклад, назоўнік *стол* выражае паняцце “від

мэблі” і мае некалькі значэнняў: ‘прадмет мэблі, зроблены з рознага матэрыялу ў выглядзе рознай формы плоскасці на апорах, ножках’ (*чарцёжны стол, кухонны стол*); ‘прыём ежы, яда’ (*запрашаць да стала*); ‘страва, ежа; тое, што гатуюць, падаюць для яды’ (*дыетычны стол*); ‘адзел ва ўстанове, а таксама сама ўстанова, якія займаюцца спецыяльнымі колам пытанняў’ (*нашпартны стол*), г. зн. яно мнагазначнае.

Тэрміны не маюць суадноснасці з паняццем, яны не адлюстроўваюць уласцівасці прадметаў, з’яў рэчаіснасці. Яны ствараюцца. Напрыклад, у мовазнаўства выкарыстоўваецца тэрмін *эўфемізм* (ад грэч. *euphemismos*, дзе *eu* ‘добра’ і *phemi* ‘гавару’), якому даецца наступная дэфініцыя: ‘больш мяккае абазначэнне якога-небудзь прадмета ці з’явы, больш мяккі выраз замест грубага, напрыклад: *не выдумвай замест не лыжы, яго напрасілі з работы замест яго выгналі з работы, начальнік затрымліваецца замест начальнік спазняецца* і інш.’

Тэрміны з’яўляюцца важнейшымі адзінкамі навуковага апарату тэорыі і канцэпцый, якія апісваюць аб’екты разнастайных галін ведаў і дзейнасці, поруч з іншымі моўнымі сродкамі (наменклатура, уласныя імёны, сімвалы, індэксы і інш.). Як і іншыя знакавыя сродкі, тэрміны замацоўваюць, з аднаго боку, наяўныя веды і выражаюць паняцці, катэгорыі і заканамернасці пэўнай галіны ведаў і дзейнасці, а з другога боку – тэрміны садзейнічаюць адкрыццю новых ведаў. Знаходзячыся ў “вузлах” пэўнай тэорыі ці канцэпцыі, тэрміны з’яўляюцца нярэдка пунктамі росту гэтай тэорыі. Такія два бакі характарызуюць функцыянаванне тэрмінаў і ўвогуле ролю мовы ў навуковым пазнанні. Напрыклад, Б. М. Тагуноў, улічваючы важнейшыя адметнасці тэрмінаў, вобразна адзначае, што “тэрміны – гэта верставыя слупы на шляху да ісціны” [44, с. 111]. “Слова тэрмін, – як адзначае Л. А. Капанадзе, – ужываецца ў лінгвістыцы ў самых розных і часта няпэўных значэннях” [15, с. 75].

У азначэнні тэрміна назіраецца разыходжанне адносна таго, што кладзецца ў яго аснову, з якіх пазіцый – логікі ці лінгвістыкі – падыходзяць даследчыкі. Розныя погляды наконт тэорыі азначэння і характарыстыкі тэрміна дазваляюць падзяліць навукоўцаў на дзве групы: прыхільнікі лагічнай (напрыклад, Н. І. Кандакоў [19], Я. А. Клімавіцкі [17], В. С. Ахманова [2], А. Д. Хаюцін [46] і інш.) і прыхільнікі лінгвістычнай, ці лексіка-семантычнай, ці апісальнай, (напрыклад, Н. З. Кацялова [21], А. І. Маісееў [34], М. П. Кузьмін [22], К. А. Ляўкоўская [23], А. М. Талікіна [45] і інш.) тэорыі азначэння тэрміна.

Паводле лагічнай тэорыі, пры вызначэнні тэрміна на першае месца

ставіцца сувязь тэрміна з паняццем. Найважнейшай прыкметай тэрміна з’яўляецца – яго здольнасць да абазначэння паняцця, у сувязі з чым, напрыклад, Н. І. Кандакоў дае наступнае азначэнне тэрміна: “У навуковай практыцы тэрмінам называецца пэўная назва строга вызначанага паняцця ...” [19, с. 594]. Менавіта сувязь тэрміна з паняццем, якое ён абазначае, з’яўляецца найбольш пашыранай і найбольш устойлівай характарыстыкай тэрміна. Пра гэта сведчаць і наступныя дэфініцыі тэрміна: “тэрмін – гэта слова (ці словазлучэнне), моўны знак якога суаднесены (звязаны) з адпаведным паняццем у сістэме паняццяў пэўнай галіны навукі і тэхнікі” [18, с. 35]; “тэрмін – слова ці словазлучэнне спецыяльнай (навуковай, тэхнічнай і да т. п.) мовы, створанае (прынятае, запазычанае і да т.п.) для дасканалага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў” [3, с. 474]; “тэрмін – гэта слова ці слоўны комплекс пэўнага тыпу, якія суадносяцца пераважна з паняццем, якія ўступаюць у сістэмныя адносіны з іншымі падобнымі словамі і слоўнымі комплексамі” [46, с. 81].

Вызначаючы сувязь тэрміна з паняццем, якое ён абазначае, падкрэсліваюцца два важнейшыя моманты: 1) паняцце, якое абазначаецца тэрмінам, звязана з іншымі паняццямі той жа галіны і з’яўляецца элементам сістэмы паняццяў; 2) тэрмін, звязаны з іншымі тэрмінамі, з’яўляецца элементам тэрміналагічнай сістэмы.

У першым выпадку акцэнтуюцца ўвага на сувязі тэрміна з паняццем пэўнай галіны навукі, што выразна выяўляецца, напрыклад, у наступным азначэнні: “Тэрмін – гэта слова (ці словазлучэнне), якое з’яўляецца адзінствам гукавога знака і суаднесенага (звязанага) з ім адпаведнага паняцця ў сістэме паняццяў дадзенай галіны навукі і тэхнікі” [19, с. 19–20].

У другім падкрэсліваецца ўзаемасувязь тэрмінаў паміж сабой у пэўнай галіне навукі, што выразна адлюстравана, напрыклад, у наступным азначэнні: “Тэрмін – гэта такая адзінка наймення ў пэўнай галіне навукі і тэхнікі, якой прыпісваецца пэўнае паняцце і якая суаднесена з іншымі найменнямі ў гэтай галіне і ўтварае разам з імі тэрміналагічную сістэму” [40, с. 152].

У выніку нават на аснове двух азначэнняў тэрміна, дадзеных рознымі даследчыкамі, але прыхільнікамі лагічнай тэорыі, можна гаварыць пра дзве важнейшыя лагічныя прыкметы тэрміна: сувязь тэрмінаў з паняццем і іх сістэмнасць.

У азначэннях тэрміна даследчыкамі другой групы (лінгвістычнай ці лексіка-семантычнай) развіваецца думка, выказаная Р. В. Вінакурам у 30-я гады ХХ ст., пра тое, што “тэрміны – гэта не асаблівыя словы, а

толькі словы ў асаблівай функцыі” [7, с. 5]. Даследчык лічыць, што ў ролі тэрміна “можа выступаць любое слова, якім бы яно ні было трывіяльным” [7, с. 5]. Такія выказванні і меркаванні вядомага вучонага далі аснову для многіх навукоўцаў разглядаць тэрміны як адзінкі мовы з уласцівымі ім прыкметамі з прычыны іх спецыяльнага ўжывання. Гэты падыход да вызначэння тэрмінаў выяўляецца ў працах, напрыклад, Н. З. Кацяловай [21], А. І. Маісеева [34] і інш. У выніку былі выдзелены адметныя ўласцівасці, характэрныя тэрмінам, як правілы для іх вызначэння і характарыстыкі тэрмінаў.

Да такіх характарыстычных прыкмет тэрміна адносяцца:

- 1) адназначнасць тэрміна ці тэндэнцыя да яе;
- 2) дакладнасць семантыкі тэрміна;
- 3) стылістычная нейтральнасць і адсутнасць экспрэсіўнасці ў тэрміна;
- 4) намінацыйнасць тэрміна (здольнасць выступаць у якасці тэрміна толькі назоўніка ці словазлучэння, у якім назоўнік займае сінтаксічна галоўную пазіцыю);
- 5) сістэмнасць тэрміна.

Прыхільнікі лінгвістычнай тэорыі азначэння тэрміна (напрыклад, А. А. Рэфармацкі [39], М. П. Кузьмін [22], К. А. Ляўкоўская [23], А. М. Талікіна [45] і інш.) імкнуцца да разгорнутага апісальнай характарыстыкі тэрміна. Пералічаныя вышэй прыкметы тэрміна сталі лінгвістычнымі правіламі яго азначэння, якія служаць крытэрыямі для дакладнасці, зразумеласці і выразнасці азначэння тэрміна ў адрозненне ад спецыяльных слоў. Так, тэрміны, якія выкарыстоўваюцца як азначэнні ў тэрмінах-словазлучэннях ці тэрмінах-фразах, павінны быць альбо вызначанымі, альбо добра вядомымі і адназначна ўспрымацца.

Вельмі важным таксама з’яўляецца патрабаванне сістэмнасці да тэрмінаў, якое выкарыстоўваецца ў якасці азначэння. У прыватнасці, адна і тая ж прыкмета, якая ляжыць у аснове падзелу паняцця, павінна выражацца аднатыповымі моўнымі канструкцыямі. Напрыклад, тэрміны *службовыя злачынствы*, *гаспадарчыя злачынствы*, *дзяржаўныя злачынствы*, *воінскія злачынствы* выражаюць паняцці, у аснове падзелу якіх ляжыць адна прыкмета – від грамадска небяспечнага дзеяння, выражаная адноснымі прыметнікамі множнага ліку ў прэпазіцыі да ядзернага кампанента словазлучэння.

Іншыя лінгвістычныя заканамернасці будовы азначэнняў датычаць суаднясення лексіка-сінтаксічнай структуры азначаемага тэрміна і структуры выражэння, якое азначае. Патрэбна, у прыватнасці, прытрымлівацца патрабавання “абгрунтавання” структуры састаўнога (шматкампанентнага) тэрміна ў тэксце, які азначае выражэнні пры дапамозе лексіка-сінтаксічных “падтэрмінаў” (азначаемага тэрміна)

[47]. Напрыклад, у ланцужках тэрмінаў тыпу: 1) *дэпутат, адкліканне дэпутата, права адклікання дэпутата*, 2) *права, цывільнае права, цывільна працэсуальнае права* і інш., кожны наступны тэрмін вызначаецца праз папярэдні. У гэтых умовах тэрмін патрэбна вызначаць праз свае максімальныя лексіка-сінтаксічныя кампаненты (бліжэйшыя “падтэрміны”), а ў сістэме ўсіх дэфініцый тэрмінасістэмы – праз усе свае “падтэрміны”.

Лінгвістычныя правілы азначэння тэрмінаў узаемазвязаны: патрабаванне выкарыстоўваць у складзе азначальнага выражэння толькі адназначныя лексічныя адзінкі гарантуе яснасць і адназначнасць азначэння; патрабаванне сістэмнасці будовы азначэнняў забяспечвае строгую семантычную карэляцыю сузалежных аднаўзроўневых тэрмінаў; правіла лексіка-сінтаксічнай структуры азначальнага тэрміна, калі яго кампаненты таксама з’яўляюцца тэрмінамі, фіксуе семантычныя адносіны паміж іерархічна сузалежнымі тэрмінамі.

Узаемасувязь лагічных і лінгвістычных фактараў у тэорыі і практыцы азначэння тэрмінаў вельмі цесная, у сувязі з чым вядомы расійскі тэрмінолаг В. П. Даніленка настойліва падкрэслівае важнасць і неабходнасць “разглядаць моўную структуру тэрміна і яго азначэнне ў сукупнасці” [11, с. 196].

Ужо ў канцы 80-х гадоў XX ст. робіцца спроба комплекснага вывучэння тэрмінаў з улікам іх разнародных характарыстык, адной з якіх з’яўляецца дзейнасць падыход, выкладзены ў працы Б. Ю. Гарадзецкага, які, у прыватнасці, сцвярджае: “Непрадузяты разгляд тэрміна прымушае нас прызнаць такія яго істотныя характарыстыкі, як семантычная невыразнасць, прагматычнасць, дынамічнасць і залежнасць ад структуры падмовы” [9, с. 6].

Такім чынам, розныя падыходы да вызначэння тэрміна, улік двухпланавага падыходу да яго азначэння (лагічнага і лінгвістычнага) вымушае вызначаць паняцце тэрміна не толькі ў агульным плане, але і ў канкрэтным выпадку, даваць азначэнне тэрмінаў пэўных галін навукі і тэхнікі. Для прыкладу прапануем наступнае азначэнне паняцця “юрыдычны тэрмін”: юрыдычны тэрмін – гэта інварыянт (слова ці словазлучэнне), які ўжываецца ў юрыдычнай мове і з’яўляецца дакладным найменнем юрыдычнага паняцця, абмежаванага дэфініцыяй і месцам у юрыдычнай тэрмінасістэме [6].

Тэрміналогія – замкнутая лексічная сістэма, кожная адзінка якой мае пэўныя абмежаванні для свайго ўжывання і аптымальныя ўмовы для свайго існавання і развіцця. Адпаведна, юрыдычнай тэрміналогіяй з’яўляецца сукупнасць юрыдычных тэрмінаў. Юрыдычная тэрміналогія з’яўляецца той асноўнай, найбольш інфармацыйнай часткай лексікі мовы

заканадаўства, якая спрыяе дакладнаму і зразумеламу фармуляванню прававых прадпісанняў, дасягненню максімальнай лаканічнасці ў юрыдычным тэксце. Кожны тэрмін юрыдычнай тэрміналогіі асобна выконвае ролю стрыжня ў заканадаўчым тэксце, вакол якога канцэнтруюцца ўсе іншыя моўныя адзінкі, у выніку ствараючы лінгвістычна пабудаваную, напоўненую юрыдычным сэнсам, рэальную моўную канструкцыю.

2.1.2 Патрабаванні да тэрміна

Тэрміны любой і кожнай галіны навукі і тэхнікі перш чым стаць тэрмінамі, як вядома, павінны адпавядаць пэўным патрабаванням, што прад'яўляюцца да іх як спецыяльнай групы адзінак мовы з улікам іх далейшай стандартызацыі. Разгледзім лінгвістычныя крытэрыі, ці патрабаванні, да тэрмінаў, якія складаюць цэлы комплекс пытанняў.

Так, адным з першых паўстае пытанне аб прадстаўленні тэрмінаў як пэўных часцін мовы. Сапраўды, усе словы ў мове размяркоўваюцца паводле прыналежнасці іх да пэўнага лексіка-граматычнага класа слоў, ці да пэўнай часціны мовы. Што датычыць тэрміна, то, калі гэта асобнае слова, яно перш за ўсё слова мовы, а значыць таксама адносіцца да пэўнай часціны мовы. Але тут маецца некалькі асаблівасцяў.

Найперш патрэбна адзначыць, што тэрміны самых розных тэрміналагічных сістэм у асноўным прадстаўлены назоўнікамі (калі гэта – словы-тэрміны) і словаспалучэннямі. Нельга не ўлічваць і той факт, што для пэўных тэрмінасістэм характэрна выкарыстанне тэрмінаў-прыслоўяў, напрыклад, у музычнай тэрміналогіі (*адажыю, алегра, анданта, легата, стаката* і інш.) ці тэрмінаў-дзеясловаў, напрыклад, у вайскавай ці гімнастычнай тэрміналогіі (*стройся, устаць, змяніць нагу, паскорыць хаду, стаць у строй* і інш.).

Адносна словаспалучэнняў, якія маюць самае шырокае выкарыстанне ў многіх і розных галінах навукі і тэхнікі, нельга не заўважыць, што ў якасці тэрмінаў-кампанентаў, акрамя назоўнікаў, якія і тут найбольш частотна задзейнічаны і нават з'яўляюцца асноўнымі з прычыны намінатыўнай функцыі тэрмінаў, могуць выкарыстоўвацца самыя розныя часціны мовы: прыметнікі (*мосцік феніленавы, монакрышталі ніцэпадобны, сістэма квазілінейная* і інш.), прыслоўі (*манатонна ўзрастаючы, манатонна ўбываючы* і інш.), дзеясловы (*паказаць спектраскапічнымі метадамі, паказаць эксперыментальна, характарызавацца значна меншай інерцыйнасцю* і інш.) і інш.

Другім найбольш важным пытаннем адносна лінгвістычных

патрабаванняў да тэрмінаў з’яўляецца семантычная характарыстыка іх. Лічыцца, што тэрмін павінен быць адназначным, але больш дакладна, як адзначае В. П. Даніленка, “можна гаварыць аб адносна адназначнасці тэрмінаў”, паколькі, як і словы ў іх свабодным ужыванні характарызуюцца мнагазначнасцю, тэрміны таксама нярэдка маюць некалькі дэфініцый [11, с. 11]. Для ілюстрацыі можна прывесці мнагазначны лінгвістычны тэрмін *арфаэпія*, які абазначае: 1) раздзел навукі аб мове, які займаецца вывучэннем нарматыўнага літаратурнага вымаўлення; 2) сукупнасць правілаў, што ўстанаўліваюць аднастайнае вымаўленне, якое адпавядае прынятым у мове арфаэпічным нормам. І такія выпадкі адзначаюцца як у гуманітарных навук, так і ў тэрміналогіях дакладных навук, напрыклад: *інтрузія* – 1) ‘працэс укаранення ў горныя пароды зямной кары расплаўленай магмы’ і 2) ‘целы магматычных парод’; *пракат* – 1) ‘гарачая апрацоўка металу шляхам уціску паміж валамі, якія круцяцца, у пэўных становішчах’ і 2) ‘металічныя вырабы, атрыманыя шляхам пракату’; *камунікацыя* – 1) ‘змены злучэнняў у электрычных ланцугах’ і 2) ‘пераход току ад аднаго венціля да наступнага ў выпрамяляльніках, інвектарах’ і інш.

Аднак, у тэрміналогіі з’ява полісеміі мае яшчэ і свае адметнасці. Так, у юрыдычнай тэрміналогіі, дзе выдзяляюцца мікрасістэмы дзяржаўнага, адміністрацыйнага, цывільнага, крымінальнага, цывільна-працэсуальнага, крымінальна-працэсуальнага, працоўнага права і інш., адзін і той жа тэрмін набывае сваё значэнне ў межах пэўнага тэрміналагічнага поля, напрыклад, тэрмін *іск* у цывільным працэсе абазначае ‘прад’яўленне ў суд або іншы юрысдыкцыйны орган на разгляд вырашэнне ў пэўным парадку патрабавання зацікаўленай асобы аб ахове спрэчнага грамадзянскага суб’ектнага права”, у канстытуцыйным праве – ‘адзін са сродкаў рэалізацыі канстытуцыйнага права грамадзян на абарону судовую’ [6, с. 7].

Мнагазначнасць тэрмінаў узнікае ў выніку мнагазначнасці слоў у мове і многіх іншых сумежных з гэтым і, безумоўна, абцяжарвае камунікацыю.

Акрамя ўнутрысемантычных сувязяў, існуе рад парадыгматычных міжслоўных адносін, якімі выступаюць сінанімічныя, антанімічныя і аманімічныя адносіны. Па-першае, тэрміны, як і звычайныя словы, уступаюць ва ўсе гэтыя сувязі; па-другое, яны ў тэрміналогіі дзейнічаюць адметна, магчыма, з улікам патрабавання аб іх недапушчальнасці, якое ўступае ў супярэчнасць з немагчымасцю пазбегнуць уплыву агульных моўных законаў.

Так, непажаданым з’яўляецца сінанімія тэрмінаў, хаця, як вядома,

сінанімія лексем у мове з'яўляецца паказчыкам выразнасці і багацця кожнай мовы з прычыны разыходжання розных слоў для абазначэння аднаго і таго ж прадмета, з'явы і інш. паводле семантычнага адцення (*дарога, шлях, шаша, аўтастрада, тракт, бальшак*), стылістычнага выкарыстання (*дабрадзея* і кніжн. *філантроп*) ці таго і другога разам (*сваяк*, разм. *родзіч*, абл. *крэўны*). Дзякуючы сінонімам маўленне чалавека становіцца найбольш свабодным і дакладным, яно выражае найтанчэйшыя адценні думак і настрояў.

Што датычыць тэрмінаў, то тут, наадварот, пра іх розныя семантычныя адценні, а тым больш стылістычную дыферэнцыяцыю размова не можа ісці. Тым не менш сінанімія тэрмінаў адзначаецца, хаця часцей заўважаецца на пачатковым этапе іх узнікнення. Напрыклад, для беларускай эканамічнай тэрміналогіі, якая пачала складвацца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ў 20-я гг. ХХ ст., характэрна сінанімія, паколькі ў працэсе станаўлення тэрмінасістэмы адбываўся пошук лепшага тэрміна, што і адлюстравана на старонках слоўнікаў: *вартасць – кошт, каштоўнасць – цэннасць, выдатак – расход, гуртавая праца, супольная праца – калектыўная праца, даход – прыбытак, затрата – выдатак – наклад, падрачунак – падлік, сплата – узьмяшчэнне, учот – падлік, учотны – падлічаны* і інш. Затым сінанімія дзейнічае звычайна ці паводле прыхільнасці пэўных даследчыкаў і пад. Напрыклад, у лінгвістыцы для абазначэння ўстойлівых, сэнсава непадзельных выказаў выкарыстоўваюцца тэрміны *фразеалагізм, фразема, фразеалагічная адзінка*, з якіх найбольш пашыраны першы; альбо побач з уласным тэрмінам *назоўнік* выкарыстоўваецца іншамоўны *субстантыў*, які, наадварот, мае абмежаванае выкарыстанне; а для абазначэння наяўнасці двух і больш значэнняў у слове выкарыстоўваюцца два сінанімічныя тэрміны – уласны *мнагазначнасць* і іншамоўны *полісемія*, ужыванне якіх часцей падзяляецца ў адпаведнасці з тым, у якой літаратуры – вучэбнай ці навуковай – яны выкарыстоўваюцца. Праўда, такія тэрміны – іншамоўны і ўласны – якраз пашыраныя ў многіх тэрмінасістэмах, паколькі ў мове дзейнічаюць два накірункі ў складанні тэрміналагічнай лексікі: кожная мова імкнецца да выпрацоўкі ўласных тэрмінаў з наяўнага ў ёй свайго матэрыялу і адначасова існуе тэндэнцыя да пашырэння іншамоўных інтэрнацыянальных тэрмінаў. Сапраўды, з аднаго боку, тэрміналогія фарміруецца на аснове агульнанароднай мовы, абумоўлена ёю. А з другога боку, у сучасных умовах у сувязі з ростам інтэрнацыяналізацыі навукі, тэхнікі ўсё ў большых маштабах павялічваецца выкарыстанне міжнароднай інтэрнацыянальнай тэрміналогіі, параўн.: *гіпербала – пераўвелічэнне*,

мовазнаўства – лінгвістыка, каалін – белая гліна, таймер – лічыльнік часу, эпіталама – вясельная песня, казус – выпадак, легат – завяшчальнае адпісанне і інш.

Што датычыць антаніміі як семантычнай супрацьлегласці слоў, то яна шырока выкарыстоўваецца ў мастацкай, публіцыстычнай літаратуры, а ў тэрміналогіі антонімы, як правіла, узнікаюць як своеасаблівы і рэгулярны прынцып наймення паняццяў з супрацьлеглым зместам. В. П. Даніленка лічыць нават, што “з’ява антаніміі, якая праяўляецца ў існаванні слоў з супрацьлеглым значэннем, у тэрміналогіі прадстаўлена ледзь не шырэй, чым у агульналітаратурнай мове” [11, с. 25].

У тэрміналогіі рэалізуюцца два тыпы антаніміі:

1) лексічная антанімія, калі словы-тэрміны маюць розныя каранёвыя марфемы, напрыклад, у музычнай тэрміналогіі: *легата* ‘плаўны пераход аднаго гука ў другі пры выкананні музыкі’ – *стаката* ‘адрывістае, кароткае выкананне музыкі’;

2) словаўтваральная антанімія, калі словы-тэрміны маюць адзін і той жа карань, але адрозніваюцца пэўным словаўтваральным тэрмінаэлементам, напрыклад, у эканамічнай тэрміналогіі: *прыбытковы* – *беспрыбытковы*, *стратны* – *бясстратны*, *манапалізацыя* – *дэманапалізацыя*, *прыватызацыя* – *рэпрыватызацыя* і інш.

У сувязі з тым, што тэрміны выступаюць як асобныя словы, так і словазлучэнні, словаспалучэнні рознага тыпу, то няма той галіны, дзе не былі б прадстаўлены антанімічныя тэрміны ці антанімічныя кампаненты тэрмінаў, утвораных сінтаксічным спосабам, напрыклад: *жорсткая вада* – *мяккая вада*, *мяккі прыпой* – *цвёрды прыпой*, *саксаул белы* – *саксаул чорны*, *адкрытая станіна* – *закрытая станіна*, *гашаная вапна* – *нягашаная вапна*, *буйназарністы злом* – *дробназарністы злом*, *спад вытворчасці* – *пад’ём вытворчасці*, *буйны капітал* – *дробны капітал*, *продаж аптovy* – *продаж рознічны* і інш.

У адрозненне ад аманімічных слоў беларускай мовы, якія ўзнікаюць паводле розных прычын, аманімічныя тэрміны ў межах адной тэрміналагічнай сістэмы адсутнічаюць, яны вызначаюцца: 1) толькі пры параўнанні тэрмінаў розных галін навукі, калі выяўляюцца словы-тэрміны аднолькавага гука-літарнага афармлення, ці міжнавуковыя аманімічныя тэрміны, напрыклад: тэрмін *асіміляцыя* (лінгв.), *асіміляцыя* (біял.), *асіміляцыя* (этнагр.); *разак* (тэхн.), *разак* (бат.) і інш.; 2) толькі пры параўнанні слоў агульналітаратурнай мовы і аднолькавых паводле гука-літарнага афармлення тэрмінаў пэўнай галіны, ці аманімія слова і тэрміна пры яго ўтварэнні семантычным спосабам (*веер* ‘ручнае прыстасаванне ў выглядзе складнога паўкруга, якім абмахваюцца ў духату’ і чыгуначны тэрмін *веер* ‘рэльсы, якія

разыходзяцца ў розныя бакі?; *maskit* ‘крываноснае паўднёвае насякомае атрада двухкрылых’ і медыцынскі тэрмін *maskit* ‘маленькі хірургічны зажим’ і інш.)

Адной з асаблівасцяў тэрмінаў з’яўляецца сістэмнасць, якая разумеецца як строгая арганізацыя спецыяльных паняццяў. Сістэмныя адносіны выражаюцца ў рода-відавых адносінах, марфалагічна, дзе найперш дзейнічае суфіксацыя. А таму немалаважным патрабаваннем з’яўляецца пытанне аб утварэнні тэрмінаў, якое, з аднаго боку, характарызуецца выкарыстаннем агульналітаратурных спосабаў і мадэляў (гл. далей пра асобныя спосабы ўтварэння тэрмінаў з выкарыстаннем уласных імёнаў), а з другога боку, вызначаецца адметнымі ўласцівасцямі, якія вымагаюцца спецыфікай тэрміналагічнай лексікі.

Адметнасць датычыць, напрыклад, выбару і выкарыстання тэрміналагічных словаўтваральных сродкаў, бязмежнасці складання кампанентаў і інш. Так, адметнасць заключаецца ў тым, што назіраецца спецыфіка ў выбары, напрыклад, суфіксаў (найбольш шырока задзейнічаны словаўтваральны сродак) і замацаванні іх паводле сістэмы тэрмінаў. Так, для аднаслоўных тэрмінаў анамастычнай тэрміналогіі важна захаванне тыповых марфем для ўтварэння і адрознення тэрмінаў: *-ія* (сукупнасць імён): *гідранімія, антрапанімія*; *-іка* (раздзел навукі): *гідраніміка, антрапаніміка*; *-іст* (даследчык): *гідраніміст, антрапаніміст*; *-ікон* (спіс, слоўнік): *гідранімікон, антрапанімікон*; *-ізацыя* (працэс): *гідранімізацыя, антрапанімізацыя*; *-ічны* (вытворны прыметнік): *гідранімічны, антрапанімічны*. Паказальнай у гэтых адносінах тэрмінасістэмай выступае хімічная тэрміналогія, у якой групы аб’яднанняў абазначаюцца тэрмінамі, утворанымі пры дапамозе спецыяльных суфіксаў: *-н-* (*фосфарны*), *-іст-* (*фасфарысты*), *-ават-* (*фасфараватая кіслата*). Тое ж можна сказаць і пра асобныя мікрапалі ў медыцынскай тэрміналогіі, напрыклад, назвы хвароб утвараюцца паводле адной мадэлі: суфіксы *-іт*, *-оз* далучаюцца да назвы хворага органа (*бранхіт, плеўрыт, нефрыт* і інш.; *нефроз, астэахандроз* і інш.) і інш.

І яшчэ адзін спосаб выражэння сістэмнасці тэрмінаў, што адрознівае іх ад слоў агульнаўжывальных, – гэта гіпанімія тэрмінаў, ці выражэнне рода-відавых адносін тэрміналагічных адзінак. Справа ў тым, што тэрміналагічныя сістэмы розных галін ведаў пранізаны гіпанімічнымі адносінамі, пры якіх выдзяляюцца словы-гіпонімы для выражэння відавых паняццяў і словы-гіперонімы для выражэння родавых паняццяў. Значэнне слоў-гіпонімаў уключае ў сябе большую колькасць семантычных кампанентаў, чым значэнне слоў-гіперонімаў.

Так, пры ўтварэнні тэрмінаў-словаспалучэнняў, састаўных тэрмінаў заўсёды захоўваюцца рода-відавья адносіны: асноўнае слова састаўнога тэрміна абазначае родавае паняцце, другое, залежнае слова словаспалучэння выконвае функцыю азначэння (*назоўнік, уласны назоўнік, агульны назоўнік; кардан, карданны вал, карданная перадача*). Праілюструем на матэрыяле тэрмінаў крымінальнага права *шпіянаж, дзяржаўныя злачынствы і злачынства*, што выяўляюць рода-відавья адносіны: кампанент-інтэгратар *злачынства* ‘прадугледжанае крымінальным законам грамадска небяспечае дзеянне (або бяздзейнасць)’ характарызуецца семантыкай самай высокай канструкцыйнай значнасці, прадстаўляе вяршыню іерархіі тэрмінаў. Гіпонім *шпіянаж* ‘злачынства з боку замежнага грамадзяніна або асобы без грамадзянства, якое выяўляецца ў перадачы, а таксама ў выкраданні або збору з мэтай перадачы замежнай дзяржаве, замежнай арганізацыі ці агентуры звестак, якія складаюць ваенную або дзяржаўную тайну’ ўключае большую колькасць семантычных кампанентаў, чым яго гіперонім *дзяржаўныя злачынствы* ‘найбольш цяжкія злачынствы, якія пасягаюць на найважнейшыя інтарэсы дзяржавы’.

Вынікі ўсіх патрабаванняў, наяўнасць адметнасцяў тэрмінаў як адзінак, “якім прыпісваецца пэўнае паняцце і якія суаднесены з іншымі найменнямі ў пэўнай галіне навукі і тэхнікі і ўтвараюць разам тэрміналагічную сістэму, ці тэрмінасістэму” [31, с. 169], у параўнанні са звычайнымі словамі выяўляюць іх абмежаванасць у выкарыстанні ў пэўнай галіне навукі і тэхнікі.

Але спынім увагу на ўзаемадзеянні тэрмінаў з уласнымі імёнамі. Паспрабуем выявіць, як выкарыстоўваюцца ўласныя імёны як культурныя знакі ў тэрміналогіі, прасочым, як узаемадзеюць гэтыя дзве групы унікальных адзінак, якія вынікі такога ўзаемадзеяння яны прадстаўляюць для пазнання культурнай інфармацыі, для ўсведамлення ролі ўласных імёнаў у тэрмінаўтварэнні, для раскрыцця законаў і правілаў утварэння тэрмінаў розных галін навукі і тэхнікі.

2.2 Уласныя імёны ў тэрмінах рознага спосабу ўтварэння

Тэрміны, як і звычайныя словы, афармляюцца паводле законаў словаўтварэння, паводле існуючых спосабаў утварэння слоў у беларускай літаратурнай мове, але іх утварэнне адметнае, спецыфічнае, пра што ўжо адзначалася і далей пойдзе размова. Справа ў тым, што ўтварэнне тэрміналагічнай лексікі вызначаецца выкарыстаннем разнастайных

відаў анамастычных адзінак і тэрмінаў рознай структуры і розных спосабаў.

Адносна выкарыстання ўласных імёнаў у тэрміналогіі можна выдзеліць два тыпы тэрмінаў паводле структуры – тэрміны-словы і тэрміны-словазлучэнні. Паводле ўтварэння тэрмінаў-слоў выдзяляюцца тры асноўныя спосабы: 1) суфіксальны спосаб, 2) спосаб апелятывацыі, ці пераход уласных імёнаў у тэрміны, і 3) шляхам асноваскладання. Паводле ўтварэння тэрмінаў-словазлучэнняў выдзяляецца адзін спосаб – гэта ўтварэнне тэрмінаў сінтаксічным спосабам, калі адбываецца выкарыстанне рознага тыпу словазлучэнняў і словаспалучэнняў у якасці тэрмінаў.

На матэрыяле тэрмінаў розных галін навукі, тэхнікі прааналізуем кожны паасобку спосаб іх утварэння, але абмяжуемся ілюстрацыяй толькі тых тэрмінаў-слоў і тэрмінаў-словазлучэнняў, якія маюць паводле свайго ўтварэння непасрэднае дачыненне да ўласных імён, ці ў складзе тэрміна ўтрымліваецца ўласнае імя ў якасці ўтваральнай асновы, утваральнага кампанента ці кампанентаў.

2.2.1 Суфіксальны спосаб

Адным з найбольш пашыраных спосабаў утварэння тэрмінаў з’яўляецца суфіксальны, які заключаецца ў тым, што да асноў уласных імён, якімі з’яўляюцца прозвішчы, імёны, тапанімічныя назвы і іншыя тыпы ўласных імён, далучаюцца пэўныя суфіксы, у выніку чаго ўтвараюцца адзінкі новага тыпу. Гэтыя адзінкі не маюць суадноснасці са значэннем утваральных слоў, г. зн. з паняццем, якое яны абазначаюць. Напрыклад: мінерал *брусіт* атрымаў сваю назву ў выніку спалучэння асновы прозвішча амерыканскага мінералага А. Бруса (A. Bruce) з суфіксам *-it*, а абазначае “мінерал класа вокіслаў і гідравокіслаў белага або зеленаватага колеру, празрысты; з’яўляецца сыравінай для атрымання магнезію”. Як можна заўважыць нават на асобным прыкладзе, няма ніякай сувязі паміж тэрмінам і абазначаным ім мінералам, яго якасцю, прыкметамі і пад.: тэрмін служыць найменнем аднаго мінерала.

Для параўнання з тэрмінамі возьмем агульны назоўнік *дамбрыст*, які таксама, як і тэрмін у папярэднім прыкладзе, з’яўляецца вытворным: ён утвораны суфіксальным спосабам і мае значэнне ‘музыкант, які іграе на домбры’. Але гэтае значэнне цесна звязана са значэннем яго складнікаў: назоўніка *домбра*, які мае значэнне ‘казахскі народны струнны музычны інструмент з корпусам акруглай формы’ і суфікса *-іст*, які ўжываецца для абазначэння асобы паводле

роду заняткаў.

Неабходна адзначыць і той факт, што ў кожнай галіне навукі і тэхнікі, як правіла, адзначаецца адметнасць выбару суфікса, з аднаго боку, і сістэматычнасць яго ўжывання, з другога боку, паводле чаго можна гаварыць аб сістэмнасці структуры тэрмінаў пэўнай галіны і тыповым словаўтваральным сродку-суфіксе для пэўных груп тэрмінаў. Разгледзім гэта палажэнне на матэрыяле тэрмінаў розных галін.

Большасць **назваў хімічных элементаў** утвараецца з дапамогай суфіса *-ій/-ый*, які далучаецца да ўтваральнай асновы ўласнага назоўніка, якім можа быць:

а) прозвішча вучонага, напрыклад: *гадаліній* – ад Ю. Гадаліні (J. Gadolin), фін. хімік; *кюрчатавій* – ад І. В. Курчатаў рус. фізік; *кюрый* – ад Р. Кюры і С. Складоўская-Кюры (P. Curie і M. Sklodowska-Curie), фр. фізікі; *нобелій* – ад А. Б. Нобель (A. Nobel), шв. вынаходца; *самарый* – ад Самарскі, рус. мінералог; *лаўрэнсій* – ад Лаўрэнс (E. Lawrence), амер. фізік; *мендзялевій* – ад Д. І. Мендзялееў, рус. хімік, *ферміі* – ад Э. Фермі (E. Fermi), іт. фізік; *эйнштэйніі* – ад А. Эйнштэйн (A. Einstein), ням. фізік-тэарэтык, і інш.;

б) назва мясцовасці, краіны, горада, ракі і інш., дзе быў адкрыты элемент, напрыклад: *амерыцый* – ад Амерыка; *берклій* – ад англ. Berkeley, горад у Каліфорніі; *галій* – ад ням. Gallia, Францыя; *гафній* – ад Hafnia, лац. назва горада Капенгагена; *германій* – ад Германія; *індый* – ад Індыя; *ітрый, ітэrbій, тэrbій* – ад н.-лац. yttrium, ад Ytterby, мясцовасць у Швецыі; *каліфорній* – ад англ. California, штат у ЗША; *лютэцый* – ад Lutecia, лац. назва горада Парыжа; *скандый, тулій* – ад с.-лац. Scandia = Скандынавія ці ад гр. Thoule, ст. гр. назва Скандынавіі; *стронцый* – ад Strontion, назва мястэчка ў Шатландыі; *францый* – ад фр. France, Францыя; *эрбій* – ад шв. Ytterfy, шведскі горад; *рэній* – ад ням. Rein, рака Рэйн у Германіі і інш.;

в) імя героя, бога паводле міфаў і легендаў, напрыклад: *ванадый* – ад ст.-сканд. Vanadis, імя старажытнаскандынаўскай багіні прыгажосці; *морфій* – ад гр. Morpheios (Морфій), бог сну, і інш.

Назвы розных навуковых кірункаў, вучэнняў, плыняў, тэорый, рухаў і пад. утвараюцца з дапамогай суфіксаў *-ізм/-ызм* і радзей *-янства/-ыянства/-эанства*, якія далучаюцца да ўтваральнай асновы ўласнага назоўніка, якім можа быць:

а) імя бога, прарока, мысліцеля, манарха, вучонага, персанажа твора і інш., напрыклад: *авераізм* ‘кірунак у заходнееўрапейскай філасофіі XIII – XVI стст.’ – лац. Avergoes, лац. форма імя арабскага мысліцеля Ібн-Рушда; *арфізм* ‘плынь у заходнееўрапейскім жывапісе’ –

гр. Orpheus (Арфей), чароўны музыкант і спявак у старажытнагрэчаскай міфалогіі; *бабізм* ‘грамадска-рэлігійны рух у Персіі’ – перс. Vab, псеўданім Саід Алі Мухамеда, іранскі рэлігійны дзеяч; *віктарыянізм* ‘кірунак маралі’ – Victoria (Вікторыя), англ. каралева; *джайнізм* ‘рэлігійна-філасофскае вучэнне’ – Džina (Джайн), інд. богачалавек; *зораастрызм* ‘рэлігія, якая была пашырана ў старажытнасці’ – гр. Zoroaster, перс. Zaratusira, прарок; *мітраізм* ‘рэлігійны культ бога Мітры ў старажытным Іране, Індыі і інш. краінах’ – перс. Mitra, бог святла, чысціні і праўды; і інш.;

б) прозвішча чалавека, напрыклад: *бабувізм* ‘філасофская тэорыя ўтапічна-камуністычнага кірунку, распрацаваная ў канцы 18 ст. у Францыі Г. Бабёфам’ – ад G. Babeuf, фр. камуніст-утапіст; *байранізм* ‘літаратурная плынь пачатку 19 ст., якая ўзнікла пад уздзеяннем творчасці Байрана і характарызавалася рамантычным індывідуалізмам, расчараванасцю ў жыцці’ – ад англ. D. Byron, англ. паэт; *бланкізм* ‘палітычныя плынь у французскім сацыялістычным руху 19 ст., прыхільнікі якой лічылі, што капіталізм можна звергнуць не шляхам класавай барацьбы, а праз захоп улады групай змоўшчыкаў’ – ад L. Blanqui (Бланкі Луі Агюст), фр. рэвалюцыянер; *беркляіства* ‘разнавіднасць суб’ектыўнага ідэалізму, прадстаўнікі якога адмаўлялі існаванне матэрыяльнага свету і сцвярджалі, што рэчы ўяўляюць сабой сукупнасць адчуванняў’ – ад G. Berkeley (Дж. Берклі), англ. філосаф; *гандзізм* ‘сацыяльна-палітычная і рэлігійна-філасофская дактрына, якая ўзнікла ў перыяд барацьбы Індыі за незалежнасць у 20–40 гг. 20 ст.’ – ад M. Gandhi (М.К. Гандзі), індыйскі ідэолаг; *гегельянства* ‘філасофскае вучэнне Гегеля і яго паслядоўнікаў, паводле якога быццё тоеснае мысленню, але не суб’ектыўнаму, а абсалютнаму, што развіваецца дыялектычна’ – ад G. Hegel, ням. філосаф; *дарвінізм* ‘вучэнне аб эвалюцыйным развіцці жывых арганізмаў на Зямлі шляхам натуральнага адбору’ – ад англ. C. Darwin (Дарвін), англ. вучоны; *кальвінізм* ‘адно з пратэстанцкіх веравучэнняў, якое ўзнікла ў 16 ст. у Швейцырыі на аснове вучэння Ж. Кальвіна’ – ад фр. J. Calvin, фр. тэолаг; *кантыянства* ‘ідэалістычны філасофскі кірунак, паводле якога адмаўляецца магчымасць пазнання навакольнага свету і які ўзнік на аснове вучэння І. Канта’ – ад I. Kant, ням. філосаф; *кейнсіянства* ‘эканамічная тэорыя, якая абгрунтоўвае неабходнасць актыўнага ўмяшальніцтва дзяржавы ў гаспадарчую дзейнасць для забеспячэння бесперапыннага працэсу грамадскай вытворчасці’ – ад J. Keynes (Дж.М. Кейнс), англ. эканаміст; *кемалізм* ‘турэцкі буржуазна-нацыянальны рух’ – A. Qemal (Кемал), турэцкі палітычны дзеяч; *ламаркізм* ‘вучэнне аб эвалюцыйным развіцці жывой прыроды,

паводле якога змены пад уздзеяннем знешніх умоў мэтаўзгоднены з унутраным імкненнем арганізмаў да ўдасканалення’ – ад J. Lamarck (Ж. Б. Ламарк), фр. прыродазнаўца; *ламбразіянізма* ‘вучэнне, якое тлумачыць злучынасць прыроджанымі біялагічнымі ўласцівасцямі злучынцы’ – ад С. Lombroso, іт. псіхіятр і антраполог; *ласальянства* ‘плынь у рабочым руху 2-й пал. 19 ст., якая адмаўляла класавую барацьбу і сацыялістычную рэвалюцыю’ – ад F. Lassalle (Ф. Ласаль), ням сацыяліст; *латсіяніства* ‘антыдарвінаўская канцэпцыя эвалюцыі жывой прыроды, якая разглядае развіццё арганічнага свету як перакамбінацыю спрадвечна існуючых генаў’ – ад J. Lotsy (Ян Лотсі), гал. батанік; *макартызм* ‘палітычная плынь у ЗША ў 50-х гадах 20 ст., звязаная з прыняццем антыдэмакратычнага заканадаўства, з узмацненнем “халоднай вайны” – англ. J. McCarthy (Дж. Макарці), амер. сенатар; *макіявелізм* ‘палітыка, пры якой выкарыстоўваюцца любыя сродкі для дасягнення мэты’ – ад іт. N. Machiavelli (Н. Макіявелі), палітычны дзеяч Фларэнтыйскай рэспублікі; *мальтузіянства* ‘тэорыя народа-насельніцтва, створаная Т. Мальтусам, згодна з якой становішча працоўных вызначаецца не сацыяльнымі ўмовамі, а хуткім ростам колькасці насельніцтва’ – ад англ. T. Malthus, англ. эканаміст; *марганізм* ‘кірунак у генетыцы, паводле якога крыніцай зменнасці арганізмаў з’яўляюцца мутацыі генаў або змены іх становішча’ – англ. T. Morgan (Томас Морган), амер. біёлаг; *марксізм* ‘вучэнне аб агульных законах развіцця прыроды і грамадства, шляхах пераходу чалавецтва да бескласавага грамадства, ад капіталізму да камунізму’ – ад ням. K. Marks, ням. заснавальнік вучэння; *ніцшэанства* ‘філасофскі кірунак, які прапаведуе крайні індывідуалізм, культ “звышчалавека”, знявагу да норм маралі’ – ад ням. F. Nietzsche (Ф. Ніцша), ням. філосаф; *оуэнізм* ‘тэорыя ўтапічнага сацыялізму, распрацаваная Р. Оуэнам і яго паслядоўнікамі’ – ад англ. R. Owen, англ. палітычны і грамадскі дзеяч; *піфагарэізм* ‘аб’ектыўна-ідэалістычны напрамак у старажытнагрэчаскай філасофіі, заснаваны філосафам і матэматыкам Піфагорам у 6 ст. да н.э.’ – гр. Pithagoras, ст. гр. філосаф і матэматык; *пруданізм* ‘дробнабуржуазная сацыялістычная плынь, якая выступае за зліццё пралетарыяту з буржуазіяй і за паступовыя рэформы ў эканамічным і грамадскім жыцці’ – ад фр. P. Proudhon (П. Прудон), фр. філосаф і сацыёлаг; *сацыніянства* ‘антытрынітарны рэлігійна-філасофскі рух 16 – першай пал. 17 ст. у Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім, заснаваны Ф. Соцынам – ад іт. F. Socino, іт. тэолаг-гуманіст; *сенсіманізм* ‘канцэпцыя ўтапічнага сацыялізму, прапанаваная Сен-Сімонам’ – ад фр. C. Saint-Simon, фр. мысліцель; *фрэйдызм* ‘філасофская і псіхалагічная канцэпцыя, якая тлумачыць з’явы

культуры і сацыяльнага жыцця праяўленнем бессвядомых (асабліва палавых) інстынктаў’ – ад ням. S. Freud (З. Фрэйд), аўстр. урач і псіхолаг; *фур’ерызм* ‘канцэпцыя ўтапічнага сацыялізму, распрацаваная Ш. Фур’е і яго паслядоўнікамі’ – ад фр. K. Fourier, фр. мысліцель; *цвінглянства* ‘адна з плыняў у Рэфармацыі, якая ўзнікла ў 16 ст. у Швейцарыі і Германіі’ – ад ням. U. Zwingli (У. Цвінблі), дзеяч рэфармацыі ў Швейцарыі; *юмізм* ‘суб’ектыўна-ідэалістычнае вучэнне аб пачуццёвым вопыце, прынцыпах агнастыцызму, створанае Д. Юмам і яго паслядоўнікамі’ – ад англ. D. Hume, англ. філосаф; *янсенізм* ‘рэлігійная рэфармісцкая плынь у каталіцкай царкве 17–18 ст., блізкая да кальвінізму’ – ад гал. C. Jansen (Янсеній), гал. багаслоў, і інш.;

в) *геаграфічны аб’ект*, напрыклад: *сіянiзм* ‘яўрэйскі рэакцыйны буржуазна-нацыяналістычны рух, які вызначаецца ваяўнічым шавінізмам, расізмам’ – ад ст.-яўр. Sion, назва гары ў Іерусаліме.

Назвы мінералаў, як адзначалася, утвараюцца пры дапамозе суфікса *-іт/-ыт*, радзей – *-ін/-ын*, якія далучаюцца да ўтваральнай асновы ўласнага назоўніка, якім можа быць:

а) *прозвішча*, напрыклад: *айканіт* – ад *Aykin*, англ. геолог; *аланіт* – ад *T. Allan*, англ. мінералог; *андрадыт* – ад *d’Andrad*, партугальскі мінералог; *анкерыт* – ад *M Anker*, аўстр. мінералог; *бадэлеіт* – ад *Y. Baddeley*, англ. мінералог; *бакеліт* – ад *L. Baekeland*, бельг. хімік; *барніт* – ад *J. Born*, аўстр. мінералог; *бертрандыт* – ад *E. Bertrand*, фр. мінералог; *бёміт* – ад *I. Böhm*, ням. мінералог; *біятыт* – ад *J. Biot*, фр. фізік; *бранерыт* – ад *J. Branner*, амер. геолог; *браўніт* – ад *M. Braun*, ням. вучоны; *брукіт* – ад *K. Brooke*, англ. мінералог; *брусіт* – ад *A. Bruce*, амер. мінералог; *буланжэрыт* – ад *J. Boulanger*, фр. мінералог; *бурнаніт* – ад *J. Bourton*, фр. мінералог; *вівіяніт* – ад *J. Vivian*, англ. мінералог; *вітэрыт* – ад *W. Withering*, англ. мінералог; *вувльфеніт* – ад *F. Wulfen*, аўстр. мінералог; *вюрцыт* – ад *S. Wurtz*, фр. хімік; *галуазіт* – ад *O. d’Halloy*, бельг. геолог; *гарніерыт* – ад *J. Garnier*, фр. геолог; *гётыт* – ад *J. Goethe*, ням. паэт і даследчык прыроды; *даўсаніт* – ад *G. Dowson*, канад. геолог; *калеманіт* – ад *Coloman*, уладальнік рудніка; *кардыерыт* – ад *P. Cardier*, фр. геолог; *карналіт* – ад *R. Carnall*, ням. геолог; *карнатыт* – ад *A. Carnot*, фр. хімік; *тэнардыт* – ад *M. Thenard*, фр. хімік; *тэнарыт* – ад *M. Tenore*, іт. батанік; *фергусаніт* – ад *Ferguson*, амер. хімік;

б) *назва мясцовасці* (горад, вобласць, правінцыя, штат і інш.) ці *геаграфічнага аб’екта* (востраў, даліна, радовішча і пад.), напрыклад: *альмандзін* – ад *Alabanda*, горад у Малой Азіі; *альяскіт* – ад *Alaska*, востраў Аляска; *амазаніт* – ад *Amazonas*, рака Амазонка ў паўднёвай Амерыцы; *андалузіт* – ад *Andalusia*, правінцыя ў Іспаніі; *андэзін* – ад

Andes, горы Анды ў Амерыцы; *атакаміт* – ад Atacama, правінцыя ў Чылі; *атэніт/атуніт* – ад Autun, мясцовасць у Францыі; *бастнезіт* – ад ням. Bastnez, мясцовасць у Швейцарыі; *бенітаіт* – ад San-Benita, акруга ў штаце Каліфорнія; *бентаніт* – ад Benton, мясцовасць у ЗША; *бераўніт* – чэш. Beraun, радовішча ў Чэхіі; *гастынгсіт* – ад Hastings, радовішча ў Канадзе; *калумбіт* – ад Columbia, акруга ў ЗША; *кімберліт* – ад англ. Kimberley = назва горада ў Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы; *трэмаліт* – Tremola, назва даліны ў Швейцарыі; *турынгіт* – ад Thüringen, правінцыя ў Германіі; *фаяліт* – ад Faial, назва вострава ў групе Азорскіх астравоў, і інш.

Батанічныя тэрміны, у прыватнасці, назвы раслін утвараюцца пры спалучэнні суфікса *-ій* з асновай уласнага назоўніка, якім часцей за ўсё выступае:

а) прозвішча вучонага, які адкрыў, вывучыў пэўную расліну, ці прозвішча чалавека, у гонар якога названа пэўная расліна, напрыклад: *бекманія* – ад J. Beckmann, ням. батанік; *валіснерыя* – ад A. Vallisneri, іт. батанік; *велінгтонія* – ад A. Wellington, англ. свяшчэннік; *вельвічыя* – ад F. Welwith, аўстр. батанік; *гадэцыя* – ад A. Godet, шв. батанік; *гардэнія* – ад Garden, амер. батанік; *гарцынія* – ад Garcin, фр. батанік; *гаярдыя* – ад Gajar, фр. батанік; *глаксінія* – ад P. Gloxin, ням. батанік; *глядычыя* – ад I. Gleditsch, ням. батанік; *камелія* – ад Camelli, іт. натураліст; *катляя* – ад W. Cattley, англ. натураліст; *кларкія* – ад W. Clark, амер. падарожнік; *кохія* – ад W. Koch, ням. батанік; *лабелія* – ад M. de Lobel, нідэрл. батанік; *лаўсонія* – ад J. Lawson, шв. натураліст; *лінея* – ад K. Linne, шв. батанік; *магнолія* – ад Magnol, фр. батанік; *мальпігія* – ад M. Malpighi, іт. біёлаг; *пуэрарыя* – ад M. Puerari, швейц. батанік; *рабінія* – ад J. Robin, фр. батанік; *рафлезія* – ад T. Raffles, англ. генерал, губернатар Явы; *сверцыя* – ад Swert, гал. саавад; *скаполія* – ад I. Scopolii, іт. батанік і хімік; *тафільдзія* – ад Tofield, англ. батанік; *традэсканцыя* – ад J. Tradescant, англ. лонданскі садоўнік; *фуксія* – ад Fuchs, ням. батанік; *цэзальпінія* – ад A. Casalpino, іт. батанік; і інш.

Больш дакладныя звесткі аб узнікненні батанічных тэрмінаў можна праілюстраваць на прыкладзе тэрміна-назвы *традэсканцыя*, які з'явіўся ў 18 ст. і непасрэдна звязаны з імем англійскага саавада і даследчыка прыроды Джона Традэскана старэйшага, які жыў у пачатку 17 ст., які заснаваў адзін з першых батанічных садоў і музей гісторыі прыроды ў Лондане, быў садоўнікам герцага Букінгемскага (вядомы не толькі з гісторыі, але і паводле твора А. Дзюма). Нястомны даследчык прыроды, заўзяты калекцыянер і падарожнік Джон Традэскан у 1618 г. прыняў удзел у экспедыцыі да вусця Паўночнай

Дзвіны, апісаў новыя расліны.

Медыцынскія тэрміны ўтвараюцца далучэннем суфіксаў *-it*, *-izm*, *-ізацыі* і інш. да:

а) *асновы назоўніка-прозвішча*, напрыклад: *барталініт* ‘запаленне барталінавых залоз каля ўваходу ў похву’ – ад T. Bartolin (Барталін), дацк. анатам; *гаймарыт* ‘запаленне слізістай абалонкі гаймаравай поласці носа’ – ад N. Highmore (Гаймар), англ. анатам; *дарсанвалізацыя* ‘метад электратэрапіі’ – ад J. d’Arsonval (Дарсанвал), фр. фізіёлаг; *паркінсанізм* ‘хваравіты стан, звязаны з паражэннем глыбокіх адзелаў галаўнога мозгу пры энцэфаліце, атэрасклерозе сасудаў мозгу і інш.’ – ад Parkinson (Дж. Паркінсон), англ. урач;

б) *асновы назоўніка-імя*, напрыклад: *марфін* ‘наркатычны абязбольваючы і снатворны сродак’ – ад Morpheios (Марфей), імя бога сну ў старажытнагрэчаскай міфалогіі.

Амаль кожная галіна навукі ўтрымлівае ў сваім складзе тэрміны-словы, утвораныя суфіксальным спосабам ад уласнага імені – антрапоніма ці тапоніма. Гэта могуць быць адзінкавыя тэрміны, напрыклад: **металургічныя тэрміны**, утвораныя пры спалучэнні суфікса *-it* з асновай назоўніка-прозвішча (*аўстэніт* – ад W. Roberts-Austen, англ. металург; *бейніт* – ад E. Bain, амер. металург) ці назоўніка-тапоніма (*вагранка* ‘печ шахтавага тыпу для плаўлення чыгуну і каляровых металаў’ – ад Wagrain, назва мясцовасці ў Аўстрыі); **чыгуначныя тэрміны**, утвораныя пры спалучэнні суфікса *-к-а* з асновай уласнага назоўніка (*дэкавілька* ‘пераносная вузкакалейная жалезная дарога на промыслах’ і ‘ваганетка, якая выкарыстоўваецца на пераноснай вузкакалейнай жалезнай дарозе ў горным і лясным промыслах’ – ад Decauville, прозвішча англ. інжынера) і інш.

2.2.2 Спосаб апелятывацыі, ці пераход уласных імёнаў у агульныя імёны-тэрміны

Другі пашыраны спосаб утварэння тэрмінаў – гэта пераход уласнага імені ў агульны назоўнік, ці адбываецца апелятывацыя (ад лац. *appellare* – імя агульнае як супрацьлегласць імені ўласнаму), у выніку чаго ўтвараецца новы тэрмін, названы ў гонар адкрывальніка, вучонага, які стаіць ля вытокаў вынаходства, ці ў гонар першапраходцы пэўнай вобласці, сферы навукі і тэхнікі, а таксама ў гонар месца адкрыцця, вынаходніцтва альбо знаходжання ці прыналежнасці вучонага да пэўнага месца пражывання – назвы горада, мясцовасці, краіны, ракі, даліны і інш.

Адну з колькасных груп тэрмінаў, утвораных такім спосабам, складаюць **адзінкі вымярэння розных велічынь**, якія названы ў гонар сваіх адкрывальнікаў, вынаходцаў. Да іх адносяцца, напрыклад: *ампер* ‘адзінка сілы току’ – ад А. М. Ампер (A. Ampere), фр. фізік; *ангстрэм* ‘адзінка вымярэння даўжыні ў оптыцы’ – ад А. Ангстрэм (A. Angström), шв. фізік і астраном; *бекерэль* ‘адзінка актыўнасці радыёактыўнага рэчыва’ – ад А.А. Бекерэль (A. Becquerel), фр. фізік; *бод* ‘адзінка вымярэння хуткасці тэлеграфавання’ – ад Дж. Бод (J. Baudot), фр. вынаходца; *ват* ‘адзінка магутнасці’ – ад Дж. Уат (D. Watt), англ. інжынер і вынаходца; *вебер* ‘адзінка магнітнага патоку’ – ад В. Э. Вебер (W. Weber), ням. фізік; *вольт* ‘адзінка электрычнага напружання’ – ад А. Вольты (A. Volta), іт. фізік; *гаўс* ‘адзінка магнітнай індукцыі’ – ад С. Gauss (Гаўс), ням. матэматык; *генры* ‘адзінка індуктыўнасці і ўзаемнай індуктыўнасці’ – ад Дж. Генры (J. Henry), амер. фізік; *герц* ‘адзінка частаты’ – ад Г. Герц (H. Hertz), ням. фізік; *грэй* ‘адзінка паглынутага дозы выпраменьвання’ – ад Л. Грэй (S. Gray), англ. вучоны; *джоўль* ‘адзінка вымярэння энергіі, работы і колькасці цеплыні’ – ад Дж. П. Джоўль (J. Joule), англ. фізік; *дэбай* ‘адзінка дыпольнага моманту малекул’ – ад П. Дэбай (P. Debye), гал. фізік; *кюры* ‘адзінка актыўнасці радыёактыўных ізатопаў’ – ад П. Кюры і М. Складоўская-Кюры (P. Curie і M. Sklodowska-Curie), фр. фізікі; *кельвін* ‘адзінка тэрмадынамічнай тэмпературы’ – ад У. Томсан (барон Кельвін) (W. Kelvin), англ. фізік; *кулон* ‘адзінка колькасці электрычнасці’ – ад Ш.А. Кулон (Ch. Coulomb), фр. інжынер і фізік; *ламберт* ‘адзінка яркасці’ – ад І. Г. Ламберт (J. Lambert), ням. вучоны; *ньютан* ‘адзінка сілы’ – ад І. Ньютан (I. Newton), англ. фізік; *ом* адзінка электрычнага супраціўлення’ – ад Г. С. Ом (G. Ohm), ням. фізік; *паскаль* ‘адзінка ціску і механічнага напружання’ – ад Б. Паскаль (B. Pascal), фр. вучоны; *рэнтген* ‘адзінка экспазіцыйнай дозы рэнтгенаўскага і гама-выпраменьвання’ – ад В.К. Рэнтген (W. Roentgen), ням. фізік-эксперыментатар; *сіменс* ‘адзінка электрычнай праводнасці’ – ад Э. В. Сіменс (E. Siemens), ням. электратэхнік і вынаходца; *стокс* ‘адзінка вымярэння кінематычнай вязкасці’ – ад Дж. Стокс (J. Stokes), англ. фізік і матэматык; *тэсла* ‘адзінка магнітнай індукцыі’ – ад В. Тэсла (W. Tesla), харв. фізік і вынаходца; *фарада* ‘адзінка вымярэння электрычнай ёмістасці’ – ад М. Фарадей (M. Faraday), англ. фізік; *фермі* ‘адзінка даўжыні’ – ад Э. Фермі (E. Fermi), іт. фізік; *эйнштэйн* ‘адзінка энергіі’ – ад А. Эйнштэйн (A. Einstein), ням. фізік; *этвеш* ‘адзінка градыента сілы цяжару’ – ад Л. Этвеш (L. Eötvös), венг. фізік; *янскі* ‘адзінка спектральнай

шчыльнасці патоку выпраменьвання’ – ад К. Янскі (K. Jansky), амер. вучоны і вынаходца, і інш.

Не менш цікавымі з прычыны сваёй пашыранасці ва ўжыванні, але не ўсім вядомымі паводле паходжання з’яўляюцца **тэрміны тэкстыльнай і лёгкай прамысловасці**, паколькі гэта назвы адзення, галаўных убораў, тканін, карункаў і пад., якія названы:

а) у гонар ці паводле найменняў асобы, як правіла, прозвішча таго, хто іх прыдумаў, насіў і пад., напрыклад: *балівар* ‘мужчынскі капялюш з шырокімі палямі’ – ад С. Балівар (S. Bolivar), прозвішча кіраўніка барацьбы народаў Лацінскай Амерыкі; *бекеша* ‘мужчынскае паліто са зборкамі ў таліі’ ← польск. bekiesza ← венг. bekes, ад Bekes, прозвішча С. Баторыя; *галіфэ* ‘штаны спецыяльнага крою, якія абцягваюць калені і расшыраюцца ўгору’ – ад Г. Галіфэ (G. Galiffe), фр. генерал; *жакард* ‘тканіна з вельмі складаным буйнаўзорыстым малюнкам, вытканая на спецыяльнай (жакардавай) машыне’ – ад Ж. М. Жакард (Jacquard), фр. вынаходнік машыны для вырабу буйнаўзорыстых тканін; *макінтош* ‘лёгкае летняе паліто, часцей прагумаванае’ – ад Ч. Р. Макінтош (C. Mackintosh), шатл. хімік, вынаходца тканіны; *панталоны* ‘частка жаночай бялізны, якая пакрывае ніжнюю частку тулава ад пояса да каленяў’ – ад Pantalone, імя камічнага персанажа італьянскіх народных камедый; *рышэльэ* ‘ажурная вышыўка, у якой край малюнка абкіданы пяцельным швом, а прасветы запоўнены рашотчатымі злучэннямі’ – ад А. Рышэльэ (A. Richelieu), прозвішча фр. кардынала; *фрэнч* ‘куртка ваеннага крою з чатырма накладнымі кішэнямі’ – ад Дж. Фрэнч (French), англ. генерал, і інш.;

б) паводле месца ўзнікнення, існавання таго ці іншага віду адзення, тканіны і пад., ці тэрміны тапанімічнага паходжання, паколькі для назвы тэрміна выкарыстоўваецца *геаграфічная назва*, напрыклад: *бастон* ‘высакаякасная тонкая шарсцяная тканіна’ – ад Бастон (Baston), горад у ЗША; *барэж* ‘лёгкая празрыстая тканіна з баваўнянай, шаўковай або шарсцяной пражы’ – ад Барэжес (Bareges), горад у Пірэнеях; *бермуды* ‘штаны да калена, свабодныя, з загладжанай складкай, звычайна з адваротам’ – ад Бермуды (Bermuda), Бермудскія астравы ў Атлантычным акіяне каля Паўночнай Амерыкі; *бікіні* ‘вельмі адкрыты жаночы купальны касцюм’ – ад Бікіні (Bikini), востраў у Ціхім акіяне; *валанс’ен* ‘гатунак карункаў’ – ад valensiennes ← Валанс (Valence), горад у Францыі; *гарус* 1) ‘баваўняная тканіна палатнянага перапляцення з двухбаковай набіўкай’ і 2) ‘кручаная мяккая каляровая шарсцяная пражы’ – ад (польск. harrus ← ням. Harras) фр. Арас (Arras), горад на рацэ Скарп у Францыі; *джэрсі* ‘шарсцяная або шаўковая

вязаная тканіна, а таксама адзенне з такой тканіны’ – ад Джэрсэ (Jersey), востраў у праліве Ла-Манш; *камбрык* ‘тонкае празрыстае палатно’ – ад Cambrai, горад у Францыі; *каракуль* ‘шкурка ягнят каракульскіх авечак з кароткай пакручастай шэрсцю шэрага або чорнага колеру’ – ад Каракуль (Karakul), аазіс ва Узбекістане; *карманьёла* ‘куртка з вузкімі фалдамі, якія насілі якабінцы’ – ад Carmagnole, горад у Італіі; *кашмір/кашамір* ‘тонкая мяккая шарсцяная, напайшарсцяная або баваўняная тканіна’ – ад Кашмір (Cachemire), штат у Індыі; *манчэстэр* ‘аксамітная тканіна, разнавіднасць вельвету’ – ад Манчэстэр (Manchester), горад у Англіі; *маракен* ‘тканіна са штучнага шоўку, падобная на крэпдэшын’ – ад Марока (Mogoco), дзяржава ў Паўночнай Афрыцы; *феска* ‘чырвоная шапачка ў выглядзе ўсечанага конуса з кутасом, якая з’яўляецца часткай нацыянальнага касцюма ў некаторых краінах Бліжняга Усходу і Паўночнай Афрыкі’ – ад Фес (Fes), горад у Марока; *шавіёт* ‘лёгкае, мяккае, крыху варсістая шарсцяная тканіна, з якой шыюць верхнюю вопратку’ – ад Шавіёт (Cheviot), назва нагор’я ў Англіі, і інш.

Яшчэ адну групу тэрмінаў, утвораных ад уласных імён і найбольш вядомых многім носьбітам мовы з прычыны сваёй пашыранасці і ўжывання, складаюць **кулінарныя тэрміны**, якія названы:

а) у гонар стваральнікаў іх рэцэптаў, напрыклад: *бешамель* ‘густая падліва з яек, малака, мукі для мясных і рыбных страў’ – ад англ. L. Bechamel (Бешамель), прозвішча кухара пры двары Людовіка XIX; *сандвіч* ‘дзе разам складзеныя скібачкі хлеба з маслам, каўбасой або сырам паміж імі’ – ад J. Sandwich (Сандвіч), прозвішча англ. лорда;

б) паводле месца іх пашырэння ці вырабу, напрыклад: *бардо* ‘гатунак чырвонага віна’ – ад фр. Bordeaux, назва французскага горада і порта Бардо; *баржомі* ‘лекавая мінеральная вада’ – ад Баржомі, горад у Грузіі; *фіншампань* ‘гатунак каньяку’ – ад фр. fine champagne па назве вобласці Шампань (Champagne) у Францыі; *шампанскае* ‘высакасортнае пеністае вінаграднае віно, якое насычана вуглякістым газам’ – ад назвы вобласці Шампань (Champagne) у Францыі; *шартрэз* ‘сорт моцнага духмянага лікёру’ – ад Шартр (Chartres), горада у Францыі; *кабул* ‘востры соус з солі і розных спецый для прыправы страў’ – ад Кабул (Kabul), сталіца Афганістана; *кагор* ‘сорт чырвонага дэсертнага вінаграднага віна’ – ад Кагор (Cahors), горад у Францыі; *каньяк* ‘моцны алкагольны напітак са спірту’ – ад Каньяк (Cognac), горад у Францыі, дзе вырабляюць каньяк; *кюрасо* ‘апельсінавы лікёр’ – ад Кюрасо (Curasao), востраў у Вест-Індыі; *мальвазія* ‘салодкае віно’ ← ‘сорт вінаграду’ ← горад Мальвазія ў Грэцыі, дзе вырошчваецца вінаград і вырабляецца віно; *пармезан*

‘сорт італьянскага цвёрдага сыру’ – ад Парма (Parma), горад у Італіі; *ракфор* ‘сорт вострага сыру з авечага малака’ – ад Рокфор (Roquefort), вёска ў Францыі; *чэстэр* ‘сорт вострага цвёрдага сыру’ – ад Чэстэр (Chester), назва мясцовасці ў Англіі, і інш.

Група **вайсковых тэрмінаў** таксама ўтворана шляхам пераходу ўласных назоўнікаў у агульныя, пры гэтым новы тэрмін названы паводле:

а) прозвішча канструктара, вынаходніка агнястрэльнай, халоднай і іншай зброі, напрыклад: *браўнінг* ‘аўтаматычны пісталет асобай сістэмы’ – ад англ. J. Browning, амер. канструктар; *вінчэстэр* ‘тып паляўнічага ружжа’ – ад англ. O. Winchester, амер. канструктар; *максім* ‘станкавы кулямёт’ – ад англ. H. Maxim, амер. канструктар; *маўзер* ‘род аўтаматычнага пісталета’ – ад ням. W. i P. Mauser, ням. браты-канструктары; *наган* ‘рэвальвер з барабанам, які круціцца’ – ад бельг. Naguan, бельг. збройнік; *шрапнель* ‘разрыўны артылерыйскі снарад, начынены круглымі кулямі’ – ад англ. H. Shrapnel, англ. вынаходца;

б) геаграфічнай назвы, напрыклад: *баянет* ‘назва штыка’ – *Вауонпе*, горад у Францыі; *дум-дум* ‘разрыўная куля з крыжападобным надрэзам, якая наносіць цяжкія раны’ – Dum-Dum, назва прадмесця Калькуты ў Індыі.

Батанічныя тэрміны названы:

а) паводле прозвішча вучонага, які адкрыў, апісаў пэўную расліну, напрыклад: *гудаера* ‘травяністая расліна’ – ад англ. D. Goodyer (Гудаер), англ. батанік; *катлея* ‘расліна сямейства архідных’ – ад англ. W. Cattley (Катлей), англ. натураліст; *лістэр* ‘расліна сямейства архідных’ – ад англ. M. Lister (Лістэр), англ. урач, і інш.;

б) у гонар міфічных герояў, напрыклад: *касандра* ‘вечназялёная кустовая расліна’ – ад Cassandra, у старажытнагрэчаскай міфалогіі імя грэчаскай прарочыцы, дачкі траянскага цара Прыяма, якая атрымала ад Апалона дар прарочыць, прадказваць; *нарцыс* ‘цыбульная травяністая расліна’ – ад Narkissos, імя міфічнага юнака, які закахаўся ў сваё адлюстраванне ў вадзе, памёр ад кахання і быў ператвораны ў кветку, названую яго імем.

У дапаўненне прывядзём і не зусім навуковыя, але больш пашыраныя звесткі пра паходжанне аднаго з батанічных тэрмінаў – *гіяцынт*. Назва *гіяцынт* (лац. hyacinthus, ад грэч. huakinthos, што ў перакладзе з грэчаскай мовы азначае “кветка дажджоў”) звязана, відавочна, з цвіценнем гэтай расліны на радзіме ў перыяд выпадзення дажджоў. Але ў старажытных грэкаў гіяцынт быў кветкай гора, смутку і смерці. Прычынай гэтаму паслужыла распаўсюджаная

легенда пра яго паходжанне. Прыгожы юнак Гіяцынт карыстаўся бязмежнай любоўю бога сонца Апалона. У сумесных спартыўных гульнях і забавах Апалон захапляўся спрытам Гіяцынта. Гэта выклікала рэўнасць і зайздасць у бога ветру Зефіра. Адночы на спаборніцтвах, калі Гіяцынт запусціў дыск, Зефір падуў з такой сілай, што дыск вярнуўся назад, моцна стукнуў Гіяцынта па галаве, тым самым забіўшы яго насмерць. Гора Апалона было бязмежным, і што ён ні рабіў, не змог вярнуць юнака да жыцця. Каб увекавечыць памяць пра любімага чалавека, ён ператварыў яго ў цудоўную пахучую кветку. Кветка была перанесена ў сад Апалона. З таго часу ў Спарце штогод адзначалі трохдзённае свята “гіяцынтын” у гонар юнака, які дачасна загінуў;

в) паводле месца знаходжання, вырошчвання, напрыклад: *фернамбук* ‘дрэва сямейства бабовых з жоўта-чырвонай каштоўнай драўнінай’ – ад ісп. Fernambuco, назва порта ў Бразіліі; і інш.

Заалагічныя тэрміны, як і тэрміны іншых галін, таксама і актыўна ўтвараюцца ў выніку пераходу ўласнага назоўніка ў агульны, пры гэтым заўважаецца, што большасць тэрмінаў паходзіць ад:

а) назвы мясцовасці, дзе была выведзена тая ці іншая парода розных жывёл і птушак:

курэй, напрыклад: *аўстралоры* – ад *Australia*, Аўстралія; *кахінхіны* – ад фр. *Cochinine*, еўрапейская назва Паўднёвага В’етнама, дзе была выведзена парода мясных курэй; *ню-гемпшыр* – ад *New Hampshire*, назва штата ў ЗША, дзе была выведзена мяса-яечная парода курэй; *род-айланд* – ад англ. *Rhode Island*, назва штата ў ЗША, дзе была выведзена парода курэй мяса-яечнага напрамку ў 19 ст.; *фавероль* – ад фр. *Faverolles*, назва мястэчка ў Францыі, дзе была выведзена парода мяса-яечных курэй;

буйной рагатай жывёлы, напрыклад: *герэфорды* – ад англ. *Herefordshire*, назва графства ў Англіі, дзе была выведзена парода буйной рагатай жывёлы мяснога напрамку ў 18 ст.; *пінцгаў* – ад ням. *Pinzgau*, назва мясцовасці ў Аўстрыйскіх Альпах, дзе была выведзена парода буйной рагатай жывёлы малочна-мяснога напрамку; *санта-гертруда* – ад англ. *Santa Gertrudis*, назва фермы ў штаце Тэхас ЗША, дзе была выведзена парода буйной рагатай жывёлы мяснога напрамку ў 20 ст.; *сіменталы* – ад ням. *Simmental*, назва ракі ў Швейцарыі, дзе была выведзена парода буйной рагатай жывёлы мяса-малочнага напрамку; *шарале* – ад фр. *Charolais*, назва раёна ў Францыі, дзе была выведзена парода буйной рагатай жывёлы мяснога напрамку; *швіцкі* – ад ням. *Schwyz*, назва кантона ў Швейцарыі, дзе была выведзена парода буйной рагатай жывёлы мяса-малочнага напрамку;

сабак, напрыклад: *балонка* – ад іт. Bologna, горад Балоня ў Італіі, дзе была выведзена парода маленькіх хатніх сабачак з доўгай мяккай шэрцю; *сенбернар* – ад фр. Saint-Bernard, назва манастыра ў Альпах, дзе была выведзена парода вялікіх дужых вартавых сабак; *ратвейлер* – ад ням. Rottweil, назва горада ў Германіі, дзе была выведзена парода службовых сабак у пачатку 20 ст.; *медэлян* – ад польск. medelan, ад іт. Mediolano=Мілан, горад у Італіі, дзе была выведзена парода паляўнічых сабак, з якімі хадзілі на мядзведзя;

трусоў, напрыклад: *фландр* – ад фр. Flandre (Фландрыя), дзе была выведзена парода трусоў мяса-шкуркавага напрамку ў Бельгіі; *шампань* – ад Champagne (Шампань), назва правінцыі ў Францыі, дзе была ўдасканалена парода трусоў, выведзеная ў Індыі;

авечак, напрыклад: *рамбулье* – ад фр. Rambouillet, назва мясцовасці ў Францыі, дзе была выведзена парода танкарунных авечак шэрсна-мяснога кірунку ў 18 ст.; *ромні-марш* – ад англ. Romney Marsh, назва раўніны ў графстве Кент у Англіі, дзе была выведзена парода паўтанкарунных скараспелых авечак у 19 ст.; *шрапшыры* – ад англ. Sropshires, назва графства Шрапшыр у Англіі, дзе была выведзена парода мясных кароткавоўнавых авец у 19 ст.;

свіней, напрыклад: *беркшыры* – ад Berkshire, назва графства ў Англіі, дзе была выведзена парода скараспелых свіней; *йоркшыры* – ад англ. Yorkshire, назва графства ў Англіі, дзе была выведзена парода скараспелых свіней; *п'етрэн* – ад бельг. Pietrain, назва мясцовасці ў Бельгіі, дзе была выведзена парода свіней мяснога напрамку ў пачатку 20 ст.;

коней, напрыклад: *клейдэсдалы* – ад англ. Clydesdale, назва даліны ракі Клайд у Шатландыі, дзе была выведзена парода коней-цяжкавозаў; *першэрон* – ад Perche, назва правінцыі ў Францыі, дзе была выведзена парода ламавых коней; *суфолкі* – ад англ. Suffolk, назва графства ў Англіі, дзе была выведзена парода цяжкавозаў;

б) і толькі зрэдку заалагічныя тэрміны ўтвараюцца ад прозвішча вучонага, селекцыянера, у гонар якога названа, напрыклад, парода сабак: *доберман* – ад ням. Dobermann, прозвішча гадавальніка сабак.

І наадварот, паасобныя тэрміны розных галін навукі і тэхнікі атрымалі сваё паходжанне ў выніку пераходу ўласнага імені, як правіла, прозвішча чалавека, у агульныя назоўнікі-тэрміны. Гэта, напрыклад:

аўтамабільныя тэрміны, сярод якіх маркі машын *віліс* – ад англ. J. Willys, прозвішча ўладальніка аўтамабільнага прадпрыемства; *форд* – ад англ. H. Ford (Форд), прозвішча амерыканскага аўтамабільнага прамыслоўца; механізм аўтамабіля – *кардан* – ад іт. G. Cardano

(Кардано), прозвішча італьянскага матэматыка;

тэрміны металургіі: *бабіты* ‘металічныя сплавы’ – ад англ. I. Babbit, амерыканскі вынаходца; *бесемер* ‘сталь, атрыманая з вадкага чыгуну шляхам прадзімання яго паветрам у канвертары’ – ад англ. E. Bessemer, англійскі інжынер;

тэрміны для абазначэння розных стыляў, накірункаў: *бідэрмеер* ‘стылявы кірунак у нямецкім і аўстрыйскім мастацтве першай палавіны 19 ст., які адлюстроўваў побыт мяшчанства’ – ад ням. Biedermeier, старажытны персанаж, сімвал нямецкага мешчаніна, выведзены ў паэтычных творах Л. Эйхродта; *буль* ‘стыль французскай мэблі 17-18 стст.’ – ад фр. A. Bouille, французскі прыдворны сталяр; *жакоб* ‘стыль мэблі чырвонага дрэва з накладнымі бронзавымі або латуннымі аздобамі’ – ад Jacob, фр. майстар мэблі;

тэрміны для абазначэння відаў паперы, друку: *баскервіль* ‘друкарскі шрыфт’ – ад J. Baskerville, прозвішча англійскага друкара 18 ст.; *ватман* ‘гатунак паперы для чарчэння і малявання’ – ад J. Whatman, уладальнік англійскай папяровай фабрыкі; *гальвана* ‘меднае друкарскае клішэ, выкананае гальванічным спосабам’ – ад L. Galvani, іт. фізік; *кангрэў* ‘рэльефнае цісненне на пераплёце кніг, радзей на шчыльнай паперы’ – ад Kongreve, англ. канструктар 19 ст.;

музычныя тэрміны: *хабанэра* ‘кубінскі танец’ – ад La Habana, горад Гавана, сталіца Кубы; *халінг* ‘нарвежскі сольны мужчынскі танец’ – ад Hallingdal, назва даліны на паўднёвым захадзе Нарвегіі; *чарльстон* ‘бальны танец’ – ад Чарльстон, горад у ЗША, дзе ў 1922 годзе ўзнік новы танец;

спартыўны тэрмін *аксель* ‘скачок у паўтара абарота з адной нагі на другую ў адзіночным фігурным катанні’ – ад P. Axel (Аксель), нарвежскі канькабежца-фігурыст;

хімічны тэрмін *тантал* ‘хімічны элемент, цвёрды тугаплаўкі метал шэра-стальнога колеру’ – ад гр. Tantalos (Тантал), імя міфічнага героя;

чыгуначны тэрмін *пульман* ‘тып вялікага пасажырскага або таварнага вагона’ – ад англ. Pulman (Пульман), прозвішча амер. інжынера, і інш.

Зразумела, што ўласнае імя, перайшоўшы ў агульнае – тэрмін, набывае адпаведныя яму функцыі, з аднаго боку, і траціць уласцівыя яму як уласнаму імені, з другога. У выніку ж, асабліва з бегам часу, губляецца сувязь з уласным іменем чалавека ці мясцовасці, у гонар каго ці якой яны былі названы.

2.2.3 Утварэнне тэрмінаў шляхам складання асноў

Асноваскладанне як спосаб утварэння новых слоў-тэрмінаў знаходзіць адлюстраванне ў самых розных тэрміналагічных сістэмах навукі і тэхнікі. Але паколькі нас цікавіць сувязь тэрмінаўтварэння з уласнымі найменнямі, ці сувязь тэрміналогіі ва ўзаемасувязі з анамастыкай, то засяродзім увагу толькі на тэрмінах такога тыпу ўтварэння.

Найперш неабходна адзначыць, што пры ўтварэнні тэрмінаў маецца заканамернасць не толькі паводле выбару спосабу ўтварэння, але і паводле выкарыстання зыходных адзінак, утваральных сродкаў. Так, напрыклад, для **назвы прыбораў** рознага прызначэння выкарыстоўваецца спосаб складання асноў двух слоў, першым з якіх выступае адзінка вымярэння, названая ў гонар яе адкрывальніка, а другім – слова *метр*, напрыклад: *амперметр* ‘прыбор для вымярэння сілы пастаяннага і пераменнага току’ ← *ампер* ‘адзінка сілы току’ ← фр. фізік А. М. Ампер; *ватметр* ‘прыбор для вымярэння актыўнай магутнасці пераменнага току’ ← *ват* ‘адзінка магутнасці’ ← англ. вынаходца Дж. Уат; *веберметр* ‘прыбор для вымярэння магнітнага поля’ ← *вебер* ‘адзінка магнітнага патоку’ ← ням. фізік В. Э. Вебер; *вольтметр* ‘прыбор для вымярэння электрычнага напружання’ ← *вольт* ‘адзінка электрычнага напружання’ ← іт. фізік А. Вольты; *омметр* ‘прыбор для непасрэднага вымярэння супраціўлення’ ← *ом* ‘адзінка электрычнага супраціўлення’ ← ням. фізік Г. С. Ом; *фарадаметр* ‘прыбор для вымярэння электрычнай ёмкасці электратэхнічных вырабаў: кандэнсатараў кабеляў’ ← *фарад* ‘адзінка электрычнай ёмкасці’ ← англ. фізік М. Фарадэй.

Да іх далучаецца вытворная назва *махометр* ‘бартавы прыбор самалёта, які паказвае хуткасць палёту’, які ўтвораны непасрэдна ад спалучэння прозвішча ням. філосафа Е. Mach (Мах) з назоўнікам *метр*.

Сярод **фізічных тэрмінаў** маецца складаны тэрмін паводле паходжання *вольт-ампер* ‘адзінка поўнай магутнасці электрычнага ланцуга’, назва якога, як відаць, звязана з дзвюма адзінкамі вымярэння – *вольт* і *ампер*, якія ў сваю чаргу названы ў гонар адкрывальнікаў гэтых адзінак – А. Вольты і А. М. Ампер.

Цікавы выпадак назвы тэрміна ілюструе сістэма хімічных элементаў, у якой, як адзначалася, **хімічныя элементы** ўвогуле называюцца паводле наймення асобы, якая мае дачыненне да адкрыцця, ці паводле геаграфічнага аб’екта, які звязаны з месцам

адкрыцця элемента. Гэта тэрмін *нільсборый* (Nb) ‘штучна атрыманы радыёактыўны хімічны элемент’, назва якога ўтворана ад спалучэння імені і прозвішча дацкага фізіка Нільса Бора.

А вось назва вядомага гатунку моцнага вінаграднага віна *партвейн* і назва сплаву медзі з нікелем серабрыстага колеру *мельхіёр*, які выкарыстоўваецца для вырабу пасуды, манет і інш., як сведчыць этымалагічны аналіз, таксама складаныя тэрміны: першы тэрмін лічыцца германізмам (запазычаны з нямецкай мовы), але там утвораны шляхам складання двух слоў – ад партугальскага Porto – назва горада і нямецкага Wein ‘віно’; другі – ад Maillot і Chorier, прозвішчаў французскіх вынаходцаў.

Сярод **музычных тэрмінаў** таксама выкарыстоўваюцца складаныя тэрміны паводле свайго паходжання, хаця сёння яны ў нашай мове невытворныя. Гэта тэрміны-найменні медных духавых інструментаў – *саксафон* і *саксгорн*, якія ўтвораны ў выніку складання асновы прозвішча бельгійскага музычнага майстра Сакс (A. Sax) і ў першым выпадку грэчаскага слова phone ‘гук’ (Sax + phone = saxophon), а ў другім – ням. Horn ‘рог’ (Sax + Horn = saxohorn), а таксама назвы *гекельфан* ‘духавы інструмент; габой’, якая ўтворана аналагічным спосабам (ад ням. W. Heckel, прозвішча нямецкага музычнага майстра, + phone = heckelphone), *сарусафон* ‘духавы язычковы музычны інструмент’ (ад прозвішча вынаходніка W. Sarrus + phone = sarrussophone) і *патэфон* ‘музычны апарат для прайгравання пласцінак з гукавым запісам на іх’ (ад прозвішча ўладальніка фірмы Шарля Патэ + phone = патэфон), хоць зусім магчыма, што першай часткай другога слова з’яўляецца назва фірмы Патэ ад прозвішча Патэ.

Сярод **металургічных тэрмінаў** спынім увагу на тэрміне *мунц-метал* ‘меднацынкавы сплаў з прымесямі свінцу’, які ўтвораны ад асновы прозвішча англ. металазнаўцы G. Muntz (Мунц) і асновы назоўніка *метал*.

Адна з назваў **тэкстыльных тэрмінаў** таксама этымалагічна ўзыходзіць да складання асноў: *файдэшын* ‘шаўковая тканіна сярэдняй шчыльнасці з дробным рубчыкам’ – ад фр. faille de Chine = кітайскі фэй, дзе Chine = Кітай.

Зразумела, што названыя тэрміны складаюць далёка не поўны пералік тых тэрмінаў, якія ўтвораны шляхам асноваскладання, але відавочным з’яўляецца той факт, што такіх тэрмінаў, у складзе якіх прысутнічае ўласнае імя, па-першае, увогуле няшмат, па-другое, яны адзінкавыя і ў пэўных тэрмінасістэмах.

2.2.4 Сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў

Яшчэ адным спосабам утварэння тэрмінаў з'яўляецца сінтаксічны, сутнасць якога заключаецца ў тым, што адбываецца ўтварэнне тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў слоў. Напрыклад, у фізіцы выкарыстоўваюцца такія тэрміны, як: *інфрачырвоная выпрамяненне; спантаннае выпрамяненне; цыклічны паскаральнік; элементарны электрычны зарад* і інш.

Спалучэнні слоў часцей за ўсё паводле колькасці слоў-кампанентаў спалучэнняў могуць быць самымі рознымі – ад двух слоў, якіх найбольшая колькасць (*светнік зязюлін, аберацыя святла*), да шматслоўных (*інерцыйная сістэма адліку; накапляльнік паласы на ўваходзе ў агрэгат*).

Сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў лічыцца самым прадуктыўным амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Аднак, сярод тэрмінаў, утвораных сінтаксічным спосабам, адносна невялікая колькасць прадстаўлена тымі, у склад якіх уваходзяць у якасці кампанентаў уласныя імёны, ці якія абавязаны сваім паходжаннем уласным імёнам. Пры гэтым сярод такога тыпу тэрмінаў адзначаюцца пераважна тэрміны з уласным іменем чалавека, як правіла, прозвішчам, радзей іменем, і гэта, як правіла, спалучэнні двух слоў, ці тэрміны-словазлучэнні.

У складзе тэрмінаў-словазлучэнняў выкарыстоўваецца ўласнае імя, якое выступае як:

а) адзін кампанент, якім можа быць адно *прозвішча вучонага-адкрывальніка*, напрыклад: *Авагавра закон* – іт. фізік і хімік А. Авагавра; *Бальмера формула* – шв. настаўнік Я. Бальмер; *бар'ер Шоткі* – ням. фізік В. Шоткі; *Дальтона закон* – англ. фізік і хімік Дж. Дальтон; *Карно цыкл* – фр. вучоны Н. Л. С. Карно; *Кеплера законы* – ням. астраном І. Кеплер; *Кірхгофа правіла* – ням. фізік Г. Р. Кіргоф; *Комптана з'ява* – амер. фізік А. Х. Комптан; *Кулона закон* – фр. фізік Ш. Кулон; *Ленца закон* – рус. фізік Э. Х. Ленц; *Майкельсона вопыт* – амер. фізік А. Майкельсон; *Максвела размеркаванне і Максвела ўраўненне* – англ. фізік Дж. К. Максвел; *Ома закон* – ням. фізік Г. С. Ом; *сталі Гадфільда* – англ. металург Роберт Гадфільд; *Томпсана з'ява і Томпсана формула* – англ. фізік У. Томпсан; *труба Баха* 'інструмент, спецыяльна выраблены для выканання высокіх партый труб у сачыненнях І. С. Баха' – ням. кампазітар І. С. Бах; *Фарадэя законы* – англ. фізік М. Фарадэй; *Ферма прыцып* – фр. матэматык П. Ферма; *Фраунгофера дыфракцыя* –

ням. вучоны І. Фраунгофер; *Фрэнеля дыфракцыя* і *Фрэнеля зоны* – фр. вучоны О. Ж. Фрэнель; *хвалі дэ Бройля* – фр. фізік Луі дэ Бройль; *Цэльсія шкала* – швед. астраном і фізік А. Цэльсій; *Шастаковіча лады* – рус. кампазітар Д. Шастаковіч; *эфект Мейснера* – ням. фізік В. Мейснер і інш.;

б) два кампаненты, якімі могуць быць два прозвішчы вучоных, носьбіты якіх мелі непасрэднае дачыненне да адкрыцця, якое было зроблена вучонымі незалежна адзін ад другога, у дапаўненне адно да другога і інш., напрыклад: тэрмін *Бойля-Марыэта закон* названы ў гонар англ. вучонага Р. Бойля і фр. вучонага Э. Марыэта; адпаведна *Гюйгенса-Фрэнеля прыцып* – фр. фізік О. Ж. Фрэнель і гал. вучоны Х. Гюйгенс; *Джоўля-Ленца закон* – англ. фізік Дж. П. Джоўль і рус. фізік Э. Х. Ленц; *Клайперона-Мендзялеева ўраўненне* – фр. фізік Б. Клайперон і рус. вучоны Д. І. Мендзялееў; *Тыцыуса-Бодэ правіла* – ням. астраномы І. Тыцыус і І. Бодэ; *Франка-Герца вопыт* – ням. фізікі Дж. Франк і Г. Герц; *функцыя Рымана-Грына* – ням. матэматык Б. Рыман і англ. матэматык і фізік Д. Грын; *функцыянал Ляпунова-Красоўскага* – рускія матэматык А. Ляпуноў і вучоны ў галіне механікі М. Красоўскі; *Чаранкова-Вавілава выпраменьванне* – рускія фізікі П. А. Чаранкоў і С. І. Вавілаў; *Штэрна-Герлаха дослед* – нямецкія вучоныя О. Штэрн і В. Герлах і інш.

Два прозвішчы ў складзе тэрміна неабходна адрозніваць ад аднаго, але дваінога прозвішча вучонага, напрыклад: фізічны тэрмін *Гей-Люсака закон* устаноўлены ў 1802 г. фр. вучоным Ж. Л. Гей-Люсакам.

Вельмі рэдка тэрміны, утвораныя сінтаксічным спосабам, названы ў гонар ці паводле месца адкрыцця, існавання фіксацыі і пад., г. зн. яны ўтрымліваюць адзін кампанент, якім выступае геаграфічная назва, напрыклад: *метад Дэльфа* – метадад экспертнага прагназавання, названы так паводле старажытнагрэчаскага горада Дэльфа; *мерсі саунд/саўнд* – назва гучання музыкі паходзіць ад назвы ракі Мерсі, у вусці якой размешчаны горад Ліверпуль (Англія), дзе і ігралі музыкальныя групы на пачатку 60-х гг.

У складзе састаўных тэрмінаў, якія ўтвораны паводле сінтаксічнага спосабу, выкарыстоўваюцца вытворныя прыметнікі ад уласных імён з далучэннем суфікса *-ск/-еўск/-аўск/-янск-* ці суфікса *-ав*. Такія аданамастычныя прыметнікі ўтвораны:

а) ад назоўнікаў-антрапонімаў, напрыклад: музычныя тэрміны *амврасіянскае спяванне* – Святы Амвросій, епіскап Медыяланскі; *герасімаўскі распеў/роспеў* – Герасім, манах, дзякуючы якому такі распеў вядомы з паўднёварускіх манастыроў і быў уведзены ў прыдворную капэлу ў 1740 г.; *грыгарыянскі спеў* – названы так у

сувязі з тым, што цыклы песнапенняў каталіцкай царквы былі кананізаваны папай Грыгорыем Вялікім; *моцартаўскія квінты* – Моцарт і інш. Сюды можна прывесці прыклады тэрмінаў іншых галін: *брайлеўскі шрыфт* – L. Braille (Луі Брайлер), фр. тыфлапедагог; *броўнаўскі рух* – R. Brown (Р. Браўн), англ. батанік; *глаўберава соль* – L. Glauber (І. Р. Глаўбер), ням. хімік; *рэнтгенаўскія прамяні* – W. Roentgen (К. Рэнтген), ням. фізік; *эзонаўская/эзопава мова* – імя старажытнагрэчаскага байкапісца Эзопа;

б) ад назоўнікаў-*тапонімаў*, напрыклад: тэрміны *Сіхатэ-Алінскі метэарыт*, *Тунгускі метэарыт*, названыя так паводле месца падзення гэтых метэарытаў адпаведна ў адрогах Сіхатэ-Аліня і ў басейне ракі Падкаменная Тунгуска; музычныя тэрміны *мангеймская школа*, так назвалі творчы і выканаўчы напрамак у Германіі канца 18 ст. у гонар музыкантаў аркестра г. Мангейма; *балгарскі распеў* – Балгарыя; *грэчаскі распеў*, *грэчаскія лады* – Грэцыя; *распевы беларускія* – Беларусь; *сіманаўскі распеў* – назва Маскоўскага Сіманава манастыра; *тураўскі карагод* названы паводле зробленых запісаў у 19 ст. у мястэчку Тураве Гомельскай вобласці; *шатландская гама* – Шатландыя, і інш.

Як відаць, пры ўтварэнні тэрмінаў сінтаксічным спосабам уласныя імёны задзейнічаны адносна ў нязначнай колькасці ў параўнанні з тэрмінамі, утворанымі суфіксальным спосабам.

Такім чынам, анамастычныя адзінкі, з якіх адзначаюцца найбольш часта антрапонімы і тапонімы, шырока задзейнічаны ў тэрміналогіі, чаму спрыяе ўмоўнасць узнікнення тэрмінаў, іх намінацыйная функцыя і разнастайнасць спосабаў утварэння.

Адзначаюцца выпадкі, калі ўласнае імя, як правіла, прозвішча вучонага, выкарыстоўваецца для назвы розных тэрмінаў, ці служыць у тэрміналогіі некалькі разоў, г. зн. утвараюцца два і больш тэрміны, якія могуць быць у розных тэрмінасістэмах. Напрыклад, прозвішча шведскага батаніка К. Лінея (K. Linne) зафіксавана ў дзвюх тэрміналагічных сістэмах: у мінералогіі для назвы мінерала *лінеіт* і ў батаніцы для назвы паўкустовай расліны сямейства бружмелевых *лінея* (дарэчы, сустракаецца на Беларусі); прозвішча шведскага астранома і фізіка А. Цэльсія (A. Celsius) стала асновай утварэння двух тэрмінаў: *цэльзіян* для назвы мінерала і *цэльсій* для назвы тэрмометра; прозвішча італьянскага фізіка Э. Фермі выкарыстана для трох аднаслоўных тэрмінаў: *фермі* ‘адзінка даўжыні, якая прымянялася ў ядзернай фізіцы’, *ферміі* ‘штучна атрыманы радыёактыўны хімічны элемент’ і *ферміён* ‘элементарная часціца або квазічасціца з паўцэлым

спінам' і інш.

Расшыфроўка спосабаў і характарыстыка адзінак для ўтварэння тэрмінаў многіх галін навукі і тэхнікі ілюструе сувязь тэрміналогіі і анамастыкі, выяўляе дадатковую інфармацыю: уласныя імёны ў складзе тэрмінаў дазваляюць даведацца, хто стаяў ля вытокаў той ці іншай навукі, таго ці іншага адкрыцця, дзе адбылося тое ці іншае адкрыццё і пад. Разам з тым такая інфармацыя пацвярджае адну з важнейшых асаблівасцяў тэрмінаўтварэння – іх штучнасць, з прычыны чаго для кожнага тэрміна можна заўсёды вызначыць, калі і ў гонар каго ці чаго названы той ці іншы тэрмін. Напрыклад, музычны тэрмін *секста Чайкоўскага* ўвёў Ю. Халопаў для абазначэння 'акорда павялічанай сексты на асноўным тоне шостага нізкай ступені мінору і мажору' ў сувязі з так званай лейтгармоніяй П. І. Чайкоўскага па аналогіі з тэрмінамі *італьянская секста*, *французская секста*, *нямецкая секста*. А паколькі з часам культурныя звесткі, пачатковая інфармацыя ўласнага імені ў складзе тэрміна страчваецца ці не ўсведамляецца (асабліва з улікам тых фактаў, што шматлікія прозвішчы ці імёны людзей, як і геаграфічныя назвы, належаць іншым народам свету і характэрны іншым краінам і землям, а значыць, нічога не гавораць нашаму чалавеку), варта пры знаёмстве з тэрмінамі той ці іншай сферы навукі і тэхнікі нагадаць пра гэта, скіроўваць увагу, пачынаючы ад вучняў у школе і яшчэ ў большай ступені ў працы са студэнтамі ў спецыяльных вышэйшых і сярэдніх навучальных установах, да пазнання такой інфармацыі, такіх заканамернасцяў з'яўлення тэрмінаў. Гэта дазволіць усё новым і новым пакаленням спазнаць спалучанасць мінулага з сучасным, далёкага з блізкім, чужога са сваім, спазнаць асаблівасці ўзнікнення тэрміналогіі.

Раздзел 3

Фразеалогія і анамастыка

3.1 Фразеалогія

Фразеалогія – адзін з самых цікавых і параўнальна маладых раздзелаў навукі аб мове, які вывучае ўстойлівыя выразы мовы, але не ўсе, якія маюцца ў кожнай мове, а толькі фразеалагізмы. Справа ў тым, што яшчэ нядаўна ў аб’ём фразеалогіі ўключаліся калі не ўсе, то многія так званыя ўстойлівыя адзінкі мовы – прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы, афарызмы і пад., а сёння яны не ўключаюцца ў аб’ём фразеалогіі з прычыны іх істотнай розніцы з фразеалагізмамі. Дарэчы, у выніку вылучэння фразеалагізмаў як адзінак фразеалогіі і іх істотнага адрознення ад, напрыклад, прыказак, ці ўжываецца яшчэ тэрмін парэміі, у сучасным беларускім мовазнаўстве выдзелена новая галіна навукі аб мове – парэміялогія, аб’ектам вывучэння якой з’яўляюцца прыказкі [27].

Тэрмін *фразеалогія* ўжываецца і для абазначэння сукупнасці фразеалагічных адзінак пэўнай мовы (*фразеалогія беларускай мовы*), асобнага майстра слова – паэта, драматурга і інш. (*фразеалогія мовы твораў Янкі Купалы*).

У беларускім, як і рускім, мовазнаўстве фразеалогія як асобны раздзел навукі аб мове быў выдзелены параўнальна нядаўна, а сфарміраваўся ён дзякуючы непасрэдна працам такога вядомага беларускага даследчыка, як Ф. М. Янкоўскага, які заклаў асновы навуковага вывучэння беларускай фразеалогіі, а далей развівалі А. С. Аксамітаў, І. Я. Лепешаў і інш., хаця вытокі беларускай фразеалогіі як навукі звязваюцца з працамі многіх фалькларыстаў, этнографістаў, збіральнікаў вуснай народнай творчасці, пачынаючы з XIX ст., і іх лексікаграфічнай працай, паколькі ў слоўніках рознага тыпу спачатку разам з лексікай, матэрыяламі вуснай народнай творчасці, а пасля і асобна ў спецыяльных слоўніках фіксаваліся фразеалагізмы. Пра фразеалогію ў пачатку яе зараджэння як навукі вядомы беларускі фразеалаг І. Я. Лепешаў піша: “Яшчэ ў 60-я гады [XX ст. – В. Л.] лічылася, што яна знаходзіцца ў стадыі “скрытага развіцця” [25, с. 4]. Сёння беларуская фразеалогія – самастойны раздзел навукі аб мове, які вызначаецца сваімі адзінкамі, метадамі і спосабамі іх вывучэння, сваімі задачамі, якія яна вырашае.

3.1.1 Фразеалагізмы як адзінкі фразеалогіі і іх прыкметы

Асноўнай адзінкай фразеалогіі з'яўляецца фразеалагізм. Фразеалагізмы вызначаюцца шэрагам асаблівасцяў, ці прыкмет, сярод якіх найперш выдзяляюцца наступныя:

1) раздзельная аформленасць кампанентаў: фразеалагізм складаецца мінімум з двух кампанентаў. Ён можа складацца з прыназоўніка і назоўніка: *без меры* 'вельмі многа', але часцей фразеалагізмы суадносяцца з двума, трыма і больш самастойнымі словамі, аб'яднанымі ў словазлучэнні рознага тыпу: *малочныя рэкі* 'прывольнае, забяспечанае жыццё'; *збівацца з дарогі* 'пачынаць весці няправільны, заганны спосаб жыцця, кепска паводзіць сябе'; *камень за пазухай* 'скрытая, затоеная злосць, нядобры намер'; *страляць з гармат на вераб'ях* 'траціць шмат сіл, сродкаў на дробязі' і інш. Многія фразеалагізмы выступаюць са структурай спалучэння слоў: з *понтам* 'з мэтай стварыць пэўнае ўражанне (форсу, важнасці, паказухі і пад.)'; *на авось* 'з разлікам на шчаслівую выпадковасць; наўдачу (рабіць што-небудзь)', словазлучэння: *казанская сірата* 'той, хто прыкідваецца пакрыўджаным, няшчасным (з мэтай разжаліць каго-небудзь)'; *кульмінацыйны пункт* 'найвышэйшы рубеж, вяршыня чаго-небудзь', або сказа, напрыклад: *чарвяк/чарвячок грызе/точыць* 'хто-небудзь моцна непакоіцца, сумняваецца ў чым-небудзь'; *скура шэрхне* 'хто-небудзь адчувае моцны страх, жах';

2) устойлівасць: змест і структура фразеалагізма нязменныя, напрыклад: *ФА даваць слова* мае пастаянную структуру дзеяслоўнага словазлучэння і нязменныя два значэнні – 'цвёрда абяцаць што-небудзь, запэўніваць у чым-небудзь' і 'дазваляць выступіць на сходзе, мітынг у і пад.'. Пэўная частка фразеалагізмаў характарызуецца і нязменнасцю кампанентнага складу, напрыклад: фразеалагізмы *адным махам семярых забіяхам* 'меркаваць пра каго-ці што-небудзь зусім аднолькава, не ўлічваючы індыўідуальных асаблівасцяў'; *сена на асфальце* 'гараджанін у першым пакаленні, ахоплены настальгіяй па роднай вёсцы';

3) цэласнасць семантыкі: значэнне фразеалагізма не роўнае суме значэнняў яго кампанентаў-лексем і не выводзіцца з іх, параўн., напрыклад, фразеалагізм *белая варона* 'чалавек, рэзка непадобны на іншых людзей сваімі паводзінамі ці знешнім выглядам, не такі, як усе' і свабоднае спалучэнне прыметніка з назоўнікам *белая варона*, дзе кожнае слова мае сваё ўласнае значэнне – белы паводле колеру і найменне птушкі);

4) узнаўляльнасць: фразеалагізмы ўжываюцца ў гатовым выглядзе,

яны не ствараюцца, як свабодныя словазлучэнні, у ходзе маўлення, а выкарыстоўваюцца пры неабходнасці ўжывання і з улікам іх засвоенасці маўленчай асобай. Гэта азначае, што калі чалавек ведае фразеалагізм, то ён яго ўжывае;

5) экспрэсіўнасць і ацэначнасць: фразеалагізмы не толькі і нават не столькі называюць пэўныя з'явы, дзеянні, прыкметы і інш., колькі характарызуюць, даюць ім ацэнку, выражаюць адносіны, параўн., напрыклад, прыслоўе *моцна* і фразеалагізм *як з рэшата* 'вельмі моцным струменем, суцэльным патокам (ліць, ліцца, цячы)', дзе фразеалагізм найбольш акцэнтуюе ўвагу на інтэнсіўнасці прыкметы паводле дзеяння; ці дзеяслоў *гаварыць* і фразеалагізм *гарадзіць плот* 'выкручваючыся ў размове, гаварыць глупства, выдумляць што-небудзь', дзе ў фразеалагізме канстатуецца ўвага не столькі на працэсе маўлення, колькі на яго характарыстыцы – што гаварыць і з якой мэтай, а таксама на ацэнцы – фразеалагізм выкарыстоўваецца з ацэнкай неадабрэння, у той час як дзеяслоў *гаварыць* толькі называе дзеянне і не мае дадатковай характарыстыкі, негатыўнай ацэнкі;

б) фразеалагізм можа суадносіцца з пэўнай часцінай мовы, г. зн. фразеалагічная адзінка (ФА) паводле свайго значэння і пэўных граматычных прыкмет фармальна характарызуецца як пэўная часціна мовы. Так, ФА *сонная цяцера* 'чалавек, які вельмі любіць паспаць; соня' суадносіцца з назоўнікам; ФА *як яечка* 'вельмі добры, цудоўны' – з прыметнікам; ФА *чортаў тузін* 'трынаццаць' – з лічэбнікам; ФА *валодаць пяром* 'умець свабодна і выразна выказваць свае думкі на паперы' – з дзеясловам; ФА *на ўсю глотку* (крычаць, закрычаць і пад.) 'вельмі моцна' – з прыслоўем; ФА *ў імя* – з прыназоўнікам; ФА *з лёгкай парай!* 'прывітанне і пажаданне добрага здароўя таму, хто толькі што памыўся ў лазні' – з выклічнікам і інш. Фразеалагізмы, суадносныя са знамянальнымі часцінамі мовы, выконваюць адпаведную сінтаксічную функцыю, як пэўная часціна мовы, з якой суадносіцца фразеалагізм. Напрыклад: у сказе *Усюды добра, дома – лепей, / Дзе гуляў дзяцінай, / Дзе ніхто цябе не чэпе / Так, без дай прычыны* (Я. Купала) ФА *без дай прычыны* 'беспадстаўна, без усякіх прычын' суадносіцца з прыслоўем і выконвае сінтаксічную ролю акалічнасці.

Асобныя фразеалагізмы могуць суадносіцца не з часцінай мовы, а са сказам рознага тыпу. Так, напрыклад, ФА *рукі не адвалыцца* 'нічога не зробіцца, калі хто-небудзь дапаможа, зробіць што-небудзь, выканае якую-небудзь работу'; *сэрца ёкнула* 'каго-небудзь нечакана ахоплівае хваляванне, неспакой і пад.' суадносяцца з простымі двухсастаўнымі неразвітымі сказамі; *звязаў чорт вяровачкай* 'хто-небудзь вельмі моцна сябруе з кім-небудзь, кахае каго-небудзь' – з двухсастаўным

развітым; і інш.

У фразеалогіі розных моў можна знайсці блізкія паводле структуры і семантыкі фразеалагізмы. Напрыклад: бел. *як сідараву козу* (лупіць, лупцаваць), рус. *как Сидорову козу* (драть), укр. *як сидорову козу*, чэш. *zkopat koho jak financ kozu*, латыш. *pert ka kaimina azi; dirat (mizot) Ka kaimina azi*, польск. *wyruchtowac kogo jak diabol koze*, у якіх розныя кампаненты параўнання: у бел., рус., укр. – Сідарава каза, у чэхаў – прыказчык, у латышоў – сусед, а ў палякаў – д’ябал. Гэты прыклад паказвае, што кожная мова паводле сваёй фразеалогіі ўнікальная, паколькі кожны народ у ФА адлюстроўвае сваё бачанне свету, занатоўвае свае факты гісторыі і па-свойму іх выражае, ацэньвае.

3.2 Уласныя імёны ў фразеалагізмах

Фразеалагізмы адносяцца да адзінак мовы, якія валодаюць не толькі ўнікальнай семантыкай, вобразнасцю і, як правіла, экспрэсіўнасцю, эмацыянальна-ацэначным характарам, але і нясуць у сабе закардыраваную інфармацыю пра нацыянальна-культурны светапогляд народа, яго ўнікальныя духоўныя і культурныя адметнасці. Даследаванне фразеалогіі канца ХХ – пачатку ХХІ стст. асабліва вызначаецца сваёй навізнай прац, прысвечаных вывучэнню фразеалагічных адзінак як унікальных сродкаў кардыравання інфармацыі чалавека пра свет і аб адносінах чалавека да гэтага свету. Менавіта фразеалагізмы ўтрымліваюць інфармацыю пра найўнюю карціну свету чалавека, пра культуру кожнага народа-носьбіта іх, пра тое агульнае, што ляжыць у аснове іх вобразаўтварэння, і адметнае для кожнага народа і яго мовы.

Разгледзім толькі адну групу фразеалагізмаў, у складзе якіх маюцца кампаненты-ўласныя імёны, найперш антрапонімы і тапонімы, і якія адлюстроўваюць ці захоўваюць культурную інфармацыю, культурную спадчыну – гэта тыя гістарычныя падзеі, асаблівасці грамадскіх адносін у пэўнай краіне, уклад жыцця, звычаі і вераванні, якія былі характэрны таму ці іншаму народу, і паслужылі прататыпам для ўтварэння фразеалагізмаў, для фарміравання фразеалагічнага вобраза. Напрыклад, узнікненне фразеалагізм *як рукой зняло* ‘што-небудзь зусім знікла, прапала, прайшло (пра хваробу, сон, пачуцці, перажыванні)’ хутчэй за ўсё мае сувязь з лячэннем хворага шаптунамі, знахарамі, якія праводзілі па балючым месцы рукой. Фразеалагізм *як на дзяды*, які мае два значэнні – ‘выдатна, уволю (наесціся, пад’есці)’ і ‘вельмі многа (пра яду)’ – звязаны з дзядамі, старадаўнім памінаннем нябожчыкаў і днём, калі гэты абрад адбываўся, бо на

дзяды гатавалі шмат страў – куцця, бліны, клёцкі, яечня, мяса і інш. (вось адкуль першае значэнне ФА). Памаліўшыся, гаспадар заклікаў на вячэру “дзядоў-нябожчыкаў”, і сям’я ела нагатаванае з перапынкамі, кладучы час ад часу лыжкі на стол, каб імі сімвалічна маглі пакарыстацца “дзяды”. Пасля вячэры са стала не прыбіралі, бо зноў пакідалі для нябожчыкаў. Такім чынам, пры адносна бедным звычайным харчаванні на гэты дзень наядаліся, а ў выніку ў фразеалагізмах знайшлі адгалоскі памінальнага абраду.

Гэта азначае, што фразеалагізмы з’яўляюцца крыніцай пазнання і атрымання культурнай інфармацыі. Засяродзім увагу на адным тыпе фразеалагізмаў – гэта фразеалагічных адзінках, у складзе якіх маецца ўласны назоўнік, ці правядзем кампанентны аналіз такіх фразеалагізмаў, сутнасць якога зводзіцца да разгляду значэнняў, паходжання, асаблівасцяў і інш. складнікаў, ці кампанентаў, фразеалагізмаў. Кампанентны аналіз з’яўляецца адным з апошніх кірункаў вывучэння і даследавання фразеалагізмаў розных моў, а для нас важным з’яўляецца роля ўласнага імені ва ўтварэнні фразеалагізма, а значыць, пазнанне той інфармацыі, якая скрываецца за гэтым іменем.

Але спачатку разгледзім, якія ўласныя імёны знаходзяць месца ў складзе фразеалагізмаў.

Усе фразеалагізмы з кампанентам-уласным іменем для зручнасці атрымання інфармацыі і пэўнай сістэмнасці падзяляюцца на фразеалагізмы з кампанентам-антрапонімам і фразеалагізмы з кампанентам-тапонімам, якія ў сваю чаргу ў залежнасці ад разнавіднасці антрапонімаў ці разнавіднасці тапонімаў падраздзяляюцца на шматлікія падгрупы.

3.2.1 Фразеалагізмы з кампанентам-антрапонімам

Адну з самых колькасных груп фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы паводле іх аб’яднання на аснове агульнага кампанентнага паказчыка складаюць тыя, у склад якіх уваходзяць кампаненты-антрапонімы. Сярод фразеалагізмаў гэтай групы ў залежнасці ад тыпу антрапонімаў выдзяляюцца пяць тыпаў антрапонімаў-кампанентаў: імя, прозвішча, псеўданім, мянушка і клічка.

3.2.1.1 Імя як кампанент фразеалагізмаў абазначае мужчыну ці жанчыну, а таму ў фразеалагізмах яно можа быць прадстаўлена:

а) імёнамі мужчын, якімі з’яўляюцца *Адам, Абрам, Алёша, Андрэй, Батый, Гіменей, Іван, Каін, Карл, Кузьма, Лазар, Макара, Мамай, Марка, Марфей, Марцін, Мікіта, Пётр, Тантал, Фама, Хведар, Юда,*

Янус. З гэтымі імёнамі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове зафіксаваны наступныя фразеалагізмы: *ад Адама* ‘з даўніх часоў, здаўна’ і ‘здалёк, не адразу прыступаючы да сутнасці справы’; *адпраўляцца да Абрама / Абрагама на піва* ‘паміраць’; *Алёша з батонамі* ‘някемлівы, няўмелы чалавек, недарэка ці развяжак’; *Андрэй Кузьме родны Хведар* ‘той, хто важнічае, хваліцца блізкасцю ці сваяцтвам з нераўнёй’; *адзін раз Марку жаніць* ‘выказванне поўнай рашучасці перад прыняццем рашэння. Што ні будзе, што ні здарыцца’; *двухаблічны Янус* ‘крывадушны чалавек’; *дзе Макар козы пасе* ‘вельмі далёка (папасці, трапіць і пад.)’ і ‘ў далёкую ссылку (выслаць, загнаць і пад.)’; *запець/заспяваць Лазара* ‘пачаць скардзіцца на свой лёс, імкнучыся выклікаць спачуванне, спагаду да сябе’; *звязваць сябе вузамі Гіменей* ‘ўступаць у шлюб’; *Іван без роду і племені* ‘той, хто парваў усе сувязі з роднымі, блізкімі яму людзьмі, з асяроддзем, якое выхавала яго’; *і квiта <пане, дзядзька> Мікіта* ‘на гэтым усё кончана. Пра канчатковую развязку чаго-небудзь’; *кiваць на Пятра* ‘звальваць віну на іншага’; *куды Макар цялят не ганяў* ‘вельмі далёка, у вельмі аддаленае або цяжкадаступнае месца (ехаць, трапіць і пад.)’; *мукі Тантала* ‘нясцерпныя пакуты ад блізкасці жаданай мэты і немажлівасці дасягнуць яе’; *пацалунак Юды* ‘зрадніцкі ўчынак пад маскай добрабычлівасці, дружбы’; *пець/спяваць Лазара* ‘прыкідвацца няшчасным, каб расчуліць каго-небудзь; скардзіцца на свой лёс’; *у абдымкі / абдоймы Марфея* ‘спаць’; *у касцюме Адама* ‘без усякага адзення, голы. Пра мужчыну’; *Фама няверны / няверуючы* ‘чалавек, якога цяжка прымусіць паверыць чаму-небудзь’; *як Мамай / Батый прайшоў* ‘дзе-небудзь поўны беспарадак, неразбярыха’; *як Марцін да кавы* ‘вельмі, празмерна (цікаўны хто-небудзь)’; *як папа Карла рабіць, працаваць* ‘напружана, высільваючыся’.

Да пералічаных фразеалагізмаў прымыкае яшчэ ФА *як піліп з канпель* ‘нечакана, раптоўна’, якая выяўляе блізкасць да папярэдніх паводле фанетыка-графічнага афармлення кампанента *піліп* (яшчэ нядаўна кампанент піліп у складзе гэтага фразеалагізма пісаўся з вялікай літары) – амафон да ўласнага імя *Піліп*, што і паслужыла неапраўданаму напісанню слова з вялікай літары як уласнага імені па прычыне наступнага тлумачэння паходжання гэтага фразеалагізма, якое так аналізуе І. Я. Лепешаў: “Часам узнікненне фразеалагізма звязваюць, услед за П. Шпілеўскім, з легендай: аднойчы на сейміку магната Радзівіла нечакана і недарэчна выказаўся шляхціц Піліп з Канпель (так называўся засценак на Чэрвеньшчыне) і быў востра абсмеяны” [26, с. 436]. Але, на нашу думку, больш верагоднай бачыцца этымалогія гэтай адзінкі ў беларускага даследчыка, які

зв'язує *піліп* – *filip* з народнай назвай зайца ў польскай мове, адкуль і запазычаны фразеалагізм, што склаўся, як зазначае І. Я. Лепешаў, “у асяроддзі паляўнічых, якія не раз бачылі ў часе палявання, як, забегшы ў каноплі ў перыяд іх цвіцення, заяц-піліп не вытрымліваў іх цяжкага, дурманнага, ап’яняльнага паху і стрымгалоў выскокваў адтуль” [26, с. 436]. Як вынік такога паходжання – напісанне кампанентаў ФА як *піліп з кананель* з малой літары, а гэта азначае, што ФА паводле паходжання не мае ніякіх адносін да ўласных імёнаў, у прыватнасці да імені мужчыны;

б) імёнамі жанчын, якімі з’яўляюцца *Ганна, Ева, Магдуся, Пандора, Сара*. Як відаць, такіх адзінак нямнога, пра што сведчыць і колькасць фразеалагізмаў: *пастухова Ганна* ‘кожны, нават някемлівы чалавек (разумеє, зразумеє, зробіць што-небудзь’; *скрыня Пандоры* ‘крыніца ліхаў, бедстваў’; *у касцюме Евы* ‘без усякага адзення, голая. Пра жанчыну’; *як ксёндз Магдусі* ‘вельмі добра (дагадзіць каму-небудзь); *як Сара / Сора казала / сказала* ‘так, як каму-небудзь хочацца’.

3.2.1.2 Прозвішча як кампанент фразеалагізмаў прадстаўлена, як і імя жанчын, у невялікай колькасці (усяго 5): *Духонін, Катоўскі, Зabloцкі, Прышыбееў, Манамах*. Зразумела, гэта адлюстравана ў адзінкавых фразеалагізмах: *адпраўляцца ў штаб Духоніна* ‘расстрэльваць’; *пад Катоўскага* стрыгчы, стрыгчыся, падстрыгчы і пад. ‘дагала, зусім, поўнасьцю’; *унтэр прышыбееў* ‘самачынны ахоўнік парадку, душыцель свабоды’; *шапка Манамаха* ‘галаўны ўбор як сімвал царскай улады ў Расіі’ і ‘адзінае, паўнаўладнае кіраўніцтва дзяржавы’; *як Zabloцкі на мыле* ‘зусім нічога, ніколькі ці амаль нічога, амаль ніколькі не (зарабіць і пад.). Па-другое, гэта прозвішчы як рэальных, гістарычных асоб (*Духонін, Катоўскі, Манамах*), так і неведомых, “цёмных” асоб (*Zabloцкі*) ці створаных уяўленнем мастака, ці “гаворачых” прозвішчаў (*Прышыбееў*).

Да пералічаных вышэй фразеалагічных адзінак з кампанентам-прозвішчам прымыкае яшчэ адзін фразеалагізм – *замуж за <пана> Пясоцкага*, у якім кампанент-назоўнік *Пясоцкі* паводле свайго паходжання імітуе прозвішча, але на самой справе з’яўляецца каламбурным ўтварэннем з дапамогай суфікса *-ск-* ад агульнага назоўніка *пясок* ‘зямля, дзе хаваюць, якой закопваюць пакойніка’ па аналогіі з прозвішчамі на *-скі* тыпу: *Вяршыньскі, Агінскі* і інш.. А таму фразеалагізм *замуж за <пана> Пясоцкага* азначае (збірацца) ‘паміраць’.

3.2.1.3 Псеўданім як кампанент фразеалагізмаў. У якасці

кампанента-антрапоніма зафіксаваны ў адным выпадку псеўданім *Ленін* (сапраўднае імя Уладзімір Ільч Ульянаў) – гэта фразеалагізм як *Ленін на буржуазію* ‘непрызна ці з нянавісцю, з агідай (глядзець на каго-небудзь)’.

3.2.1.4 Мянускі і клічкі як кампаненты фразеалагізмаў. Адзінкавымі кампанентамі фразеалагізмаў выступаюць два найменні невядомых пачвар, якія з’яўляюцца паводле паходжання ўласнымі імёнамі. Гэта імёны пачвар *Сцыла і Харыбда*, якія зафіксаваны ў фразеалагізме *між / паміж Сцылай і Харыбдай* ‘у цяжкім становішчы, калі непрыемнасці, небяспека пагражаюць з двух бакоў’.

Адным з відаў онімаў выступаюць заонімы, сярод якіх выдзяляюцца *кінонімы* (клічкі сабак), *гіпронімы* (клічкі коней), *арнітонімы* (клічкі птушак), *інсектонімы* (клічкі нясякомых). Сярод фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы зафіксаваны адзін фразеалагізм *асядлаць Пегаса* ‘заняцца паэзіяй, стаць паэтам, пачаць пісаць вершы’, у складзе якога адзначаецца клічка жывёлы, ці гіпронім, *Пегас*.

Такім чынам, фразеалагізмаў з кампанентам-антрапонімам у складзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы зафіксавана ўсяго 36 адзінак, у складзе якіх ужыта 37 уласных імёнаў, з якіх найбольш колькасна прадстаўлены імёны мужчын (усяго 23 імя), менш – імёны жанчын (іх усяго 5 імён) і прозвішчы (усяго 5 адзінак) і адзінкавыя прадстаўляюць псеўданім (1 адзінка), мянушку (2 адзінкі) і клічку каня (1 адзінка).

3.2.2 Фразеалагізмы з кампанентам-тапонімам

Значна менш, у параўнанні з фразеалагізмамі, у складзе якіх зафіксаваны кампаненты-антрапонімы, у сучаснай беларускай літаратурнай мове прадстаўлена фразеалагізмаў з кампанентам-тапонімам. Можна адзначыць і яшчэ адно адрозненне паміж гэтымі дзвюма групамі фразеалагізмаў, праўда, адваротнае першаму: кампаненты-антрапонімы прадстаўлены толькі пяццю відамі антрапонімаў – імя, прозвішча, псеўданім чалавека, мянушка і клічка жывёлы, а кампаненты-тапонімы прадстаўлены шасцю відамі тапанімічных адзінак – назва горада, ракі, кантынента, адміністрацыйнай адзінкі, сяла, замка, у залежнасці ад чаго ў складзе фразеалагізма можна выдзеліць кампанент, які суадносіцца з:

а) назвай горада – астыонімам: **Масква** – да Масквы ракам не

пераставіш ‘залішне многа каго-небудзь’; *Масква відаць* ‘выказванне незадавальнення пры ўжыванні чаго-небудзь горкага або кіслага (часта суправаджаецца прыжмурам вачэй)’; **Садом і Гамора** – *садом і гамора* ‘крайняе бязладдзе, поўная неразбярыха, сумятня’; **Вільня** – *як дзядзька ў Вільні* ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць сябе, паводзіць сябе і пад.)’; **Палтава** – прапасці, праваліцца і пад. *як швед пад Палтавай* ‘зусім, канчаткова’;

б) назвай ракі – патамонімам: **Лета** – *кануць у Лету* ‘бяследна знікнуць, назаўсёды аказацца забытым’; **Рубікон** – *пераходзіць Рубікон* ‘прымаць беспаваротнае рашэнне, рабіць адказны, рашучы крок’; *Рубікон прайдзены* ‘адказны, рашаючы крок зроблены, прынята беспаваротнае рашэнне’;

в) назвай кантынента, часткі свету: **Амерыка** – *адкрываць / адкрыць Амерыку* ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’ і ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае’; *адкрыццё Амерыкі* ‘вынаходніцтва, выяўленне чаго-небудзь новага’; **Еўропа** – *галопам па еўропам* ‘павярхоўна, не сур’ёзна, не ўдаючыся ў дэталі (рабіць што-небудзь)’;

г) назвай сяла – айконімам: **Каломенскае** – *вярста каломенская* ‘чалавек вельмі высокага росту’; *з каломенскую вярсту* ‘вельмі высокі’;

д) назвай замка – айкадамонімам: **Каноса** – *ісці ў Каносу* ‘ўніжацца перад кім-небудзь, каяцца, станавіцца пакорлівым, прызнаючы сябе пераможаным’.

Да пералічаных фразеалагізмаў з кампанентам-тапонімам далучаецца прастамоўны беларускі фразеалагізм *ездзіў у рыгу* ‘ванітавала каго-небудзь, звычайна пры моцным ап’яненні’ паводле супадзення ў гучанні кампанента *рыга* з назвай сталіцы Літвы Рыга. Зразумела, што гэты фразеалагізм, дакладней яго кампанент, не мае адносін да назвы горада, бо гэта каламбурнае ўтварэнне ад дзеяслова *рыгаць* ‘вывяргаць ротам прынятую ежу; ванітаваць’.

У выніку можна канстатаваць, што фразеалагізмаў з кампанентам-тапонімам адзначана ўсяго 18 адзінак, у складзе якіх зафіксавана 13 кампанентаў-тапонімаў, якімі з’яўляюцца назвы гарадоў, рэк, кантынентаў, сяла, адміністрацыйнай адзінкі краіны, замка і сярод якіх найбольш колькасна прадстаўлены назвы гарадоў (5), толькі двойчы – назвы рэк, а ўласныя назвы іншых геаграфічных аб’ектаў адзначаюцца па адной.

3.2.3 Фразеалагізмы з кампанентам-прыметнікам

Другі тып складаюць фразеалагізмы з прыметнікавым кампанентам, але гэты прыметнік з'яўляецца вытворным ад уласнага імені, што і паслужыла асновай далучэння іх да фразеалагізмаў з уласным іменем як адным з кампанентаў і разгляду такога тыпу фразеалагізмаў. Напрыклад, ФА *адамаў яблык* 'цвёрды выступ на горле ў мужчыны; кадык' уключае кампанент-прыметнік *адамаў*, які ўтвораны ад уласнага назоўніка (*Адам* + *-аў* = *Адамаў*), а ФА *кітайская сцяна* 'неадольная перашкода; поўная ізаляванасць ад каго-, чаго-небудзь' ці 'сур'ёзная перашкода ў чым-небудзь' уключае кампанент-прыметнік *кітайская*, які, несумненна, цесна звязаны паводле свайго ўтварэння з уласным назоўнікам *Кітай* (*Кітай* + *-ск-* = *кітайскі*).

У адпаведнасці з тым, ад асновы чаго ўтвораны кампанент-прыметнік – ад антрапоніма ці тапоніма, фразеалагізмы з прыметнікавым кампанентам падзяляюцца на дзве падгрупы: 1) фразеалагізмы з адантрапонімным кампанентам-прыметнікам і 2) фразеалагізмы з адтапонімным кампанентам-прыметнікам, кожная з якіх прадстаўлена рознай колькасцю як фразеалагізмаў, так і кампанентаў-прыметнікаў і характарызуецца сваімі кампанентамі, утворанымі ад розных тыпаў антрапонімаў і тапонімаў.

3.2.3.1 Фразеалагізмы з адантрапонімным прыметнікам. Гэтую групу фразеалагізмаў складаюць тыя, у якіх зафіксаваны кампанент-прыметнік, які ўтвораны ад уласнага імені – антрапоніма. Але фразеалагізмы з адантрапонімным прыметнікавым кампанентам у сваю чаргу падзяляюцца ў залежнасці ад суадноснасці кампанента з пэўным тыпам антрапоніма, які можа быць прадстаўлены:

а) іменем мужчыны, якое стала словаўтваральнай базай для прыметніка, ужытага ў наступных фразеалагізмах: *адамаў яблык* (*Адам* → *Адамаў*) 'цвёрды выступ на горле ў мужчыны; кадык'; *антонаў агонь* (*Антон* → *Антонаў*) 'заражэнне крыві, гангрэна'; *арэдавы вякі* (*Арэд* → *Арэдавы*) 'вельмі доўга'; *аўгіевы стайні / канюшні* (*Аўгій* → *Аўгіеў*) 'вельмі забруджанае месца, запушчанае памяшканне' і 'поўнае бязладдзе, надзвычайная запушчанасць спраў (якой-небудзь арганізацыі)'; *ахілесава пята* (*Ахілес* → *Ахілесаў*) 'найбольш паражальнае месца, слабы бок у каго-небудзь'; *бурыданаў асёл* (*Бурыдан* → *Бурыданаў*) 'крайне нерашучы чалавек, які хістаецца, вагаецца ў выбары паміж двума раўнацэннымі рашэннямі ці раўназначнымі жаданнямі'; *валаамава асліца/валаамаў асёл* (*Валаам* → *Валаамаў*) 'пакорны, маўклівы чалавек, які нечакана выказаў сваю думку або нязгodu, пратэст'; *валтасараў баль* (*Валтасар* →

Валтасараў) ‘вясёлае, бестурботнае існаванне каго-небудзь у бядотную для іншых часіну’; *варфаламееўская ноч* (**Варфаламей** → Варфаламееў) ‘масавае, нечаканае знішчэнне каго-небудзь’; *вось табе <бабка> і Юр’еў дзень!* (**Юр’е** → Юр’еў) ‘вочліч здзіўлення, расчаравання і інш.’; *геркулесавы слупы* (**Геркулес** → Геркулесаў) ‘вышэйшая, крайняя ступень, мяжа чаго-небудзь’; *да гуркулесавых слупоў* ‘(даходзіць і інш.) да крайнасці ў чым-небудзь’; *гордзіеў вузел* (**Гордзій** → Гордзіеў) ‘забытаная справа, складаныя абставіны’; *дамоклаў меч* (**Дамокл** → Дамоклаў) ‘пастаянная небяспека, неадступная пагроза’; *дзям’янава юшка* (**Дзям’ян** → Дзям’янаў) ‘тое, што назойліва прапануецца каму-небудзь у вялікай колькасці’; *каінава пячаць/пячатка* (**Каін** → Каінаў) ‘след злачынства’; *мамаева пабоішча* (**Мамай** → Мамаеў) ‘вялікая сварка, бойка’ і ‘поўны беспарадак, неразбярыха’; *мафусаілаў век* (**Мафусаіл** → Мафусаілаў) ‘вельмі доўгае жыццё, даўгалецце’; *праметэеў агонь* (**Праметэй** → Праметэеў) ‘незгасальнае імкненне да высакароднай мэты’; *танталавы мукі/пакуты* (**Тантал** → Танталаў) ‘нясцерпнае мучэнне ад усведамлення блізкасці жаданай мэты і немагчымасці дасягнуць яе’; *трышкаў кафтан/каптан* (**Трышка** → Трышкаў) ‘непапраўнае становішча, сітуацыя, калі з ліквідацыяй адных недахопаў непазбежна ўзнікаюць другія’; *як сідараву казу/сідаравых коз* (**Сідар** → Сідараў) ‘вельмі жорстка, бязлітасна (лупіць каго-небудзь)’; *юдаў/іудаў пацалунак* (**Юда/Луда** → Юдаў/Лудаў) ‘зрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы’.

Да гэтай падгрупы фразеалагізмаў далучаецца яшчэ фразеалагізм *фількава грамата*, у якім першы кампанент паводле гучання і ўтварэння суадносіцца з прыметнікам, утвораным ад уласнага імя *Філька* (памянш.-ласк. ад *Філя*), што і стала адной з версій паходжання фразеалагізма, паколькі “лічаць аўтарам выразу Івана Грознага, які нібыта пагардліва назваў маскоўскага мітрапаліта Філіпа Фількай, а яго пісьмы да цара, накіраваныя супраць апрычніны і палітыкі тэрору, – “филькиной грамотой» [26, с. 391]. І.Я. Лепешаў больш схільны да другога тлумачэння, паводле якога “выраз узнік па мадэлі састаўных тэрмінаў тыпу *духоўная грамата*. Прыметнікавы кампанент фразеалагізма ўтварыўся ад назоўніка *філька* – уласна рускага слова са значэннем ‘недалёкі чалавек, дурань’ (параўн. таксама рускае *простофиля*). Першапачаткова сэнс выразу быў вузейшы, чым цяпер: ‘бязглузда складзены дакумент’ [26, с. 392];

б) іменем жанчыны, якое стала асновай для ўтварэння прыметніка. Праўда, адантрапонімны прыметнік, які ўтвораны ад імені жанчыны (*Арыядна* → *Арыядніна*), стаў кампанентам толькі ў адным

фразеалагізме – *арыядніна ніць* ‘сродак выйсця з цяжкага становішча’;

в) прозвішчам, якое было выкарыстана для ўтварэння прыметніка, што стаў кампанентам у наступных фразеалагізмах: *калумбава яйка/яйцо* (**Калумб** → Калумбава) ‘удалае рашэнне чаго-небудзь, знойдзены выхад з цяжкага становішча’; *пацёмкінская вёска* (**Пацёмкін** → пацёмкінскі) ‘ашуканства, паказуха, за якой хаваецца дрэнны стан чаго-небудзь’; *сталыпінскі гальштук* (**Сталыпін** → сталыпінскі) ‘шыбеніца, пятля’; *эзопаўская/эзопава мова* (**Эзоп** → Эзопава) ‘іншасказальнае, алегарычнае выказванне думак’.

Такім чынам у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўсяго зафіксавана 30 фразеалагізмаў з адантрапонімным прыметнікам-кампанентам, які ўтвораны ад 25 імён мужчын, 4 прозвішчаў і 1 жаночага імені.

3.2.3.2 Фразеалагізмы з адтапонімным прыметнікам.

Фразеалагізмаў з адтапонімным прыметнікам зафіксавана ўсяго 15 адзінак, што зноў значна менш у параўнанні з фразеалагізмамі з адантрапонімным прыметнікам, якіх удвая больш. У сваю чаргу фразеалагізмы з адтапонімным прыметнікам падзяляюцца на некалькі груп, у залежнасці ад тыпу тапоніма, ад якога ўтвораны вытворны прыметнік і якім з’яўляецца:

а) назва краіны: **Грэцыя** – *да грэчаскіх каляд/календаў* (адкладваць) ‘на няпэўны час, надоўга ці назаўсёды’; *на грэчаскія календы* ‘ніколі’; **Егіпет** – *егіпецкая кара* ‘нязносна цяжкае становішча, бяда, бядота’; **Кітай** – *адгароджвацца/адгарадзіцца кітайскай сцяной* ‘вельмі моцна, наглуха адасабляцца, адмяжоўвацца ад каго-, чаго-небудзь’; *кітайская грамата* ‘што-небудзь зусім незразумелае, тое, у чым цяжка разабрацца’; *кітайская сцяна* ‘неадольная перашкода; поўная ізаляванасць ад каго-, чаго-небудзь’; **Сіям** (старая афіцыйная назва Тайланда) – *сіямскія блізняты* ‘аднадумцы, блізкія ў якіх-небудзь адносінах людзі ці неразлучныя сябры’;

б) назва горада: **Вавілон** – *вавілонскае стоўпатварэнне* ‘поўная неразбярыха, беспарадак, гармідар’; **Гамбург** – *гамбургскі рахунак* ‘сур’ёзныя, прынцыповыя, бескампрамісныя адносіны, стасункі паміж кім-небудзь’; *на гамбургскім рахунку* 1) ‘сур’ёзна, прынцыпова, без скідак і ўступак’, 2) ‘па-сапраўднаму, належным чынам, як і павінна быць’, 3) ‘фактычна, у адпаведнасці з рэальнасцю’; **Іерыхон** – *іерыхонская/ерыхонская труба* ‘чалавек з вельмі гучным голасам’; <як> *іерыхонская/ерыхонская труба* ‘вельмі гучны, моцны, прарэзлівы’; **Казань** – *казанская сірата* ‘той, хто прыкідваецца пакрыўджаным, няшчасным (каб разжаліць каго-небудзь)’; прыкідвацца,

глядзець *казанскай сіратой* ‘пакрыўджаным, няшчасным’; **Троя** – *траянскі конь* ‘ашуканства, хітры падман’ і ‘чалавек, які са здрадніцкімі намерамі дамагаецца чыйго-небудзь даверу, выдае сябе не за таго, кім з’яўляецца на самай справе’;

в) назва адміністрацыйнай тэрыторыі: **Магілёўская губерня** (узнікла ў 1772 г. паводле ўказа Кацярыны II на ўсходнебеларускіх землях) – *адпраўляцца / адправіць у Магілёўскую губерню* ‘забіваць, знішчаць’; *у Магілёўскай губерні* ‘ў замагільным свеце, супрацьлеглым зямному (апынуцца, аказацца і пад.)’; *у Магілёўскую губерню трапіць, папасці, збірацца* і пад. ‘у замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю’.

Такім чынам, фразеалагізмы, у якіх зафіксаваны ў якасці кампанента ўласнае імя (антрапонім ці тапонім) альбо прыметнік (адантрапонімны ці адтапонімны), складаюць адносна невялікую (усяго каля 100 адзінак), але надзвычай цікавую групу ўстойлівых адзінак беларускай мовы, паколькі менавіта ў гэтых фразеалагізмах захаваліся звесткі пра мінулыя падзеі ў нашай і самых розных іншых краінах свету, замацаваліся пэўныя меркаванні людзей розных народаў пра пэўныя факты і такім чынам перададзена новым і новым пакаленням сваё бачанне свету, сваю ацэнку падзей, людзей і інш. Каб высветліць гэтыя веды, гэтую дапаўняльную інфармацыю, што скрываюць фразеалагізмы, паспрабуем устанавіць вытокі іх ўзнікнення.

3.3 Вытокі ўзнікнення фразеалагізмаў з уласным іменем

Паводле паходжання, крыніцы ўзнікнення ўсе фразеалагізмы з кампанентам-іменем ці з кампанентам-прыметнікам адантрапонімнага ці адтапонімнага ўтварэння падзяляюцца на чатыры падгрупы, якія складаюцца з тых, што ўзніклі: 1) на аснове біблейскіх легендаў; 2) паводле міфаў і легендаў з антычнай літаратуры; 3) паводле пэўных падзей, з’яў, гістарычных і культурных фактаў з жыцця розных народаў; 4) як памяць народа пра пэўныя гістарычныя падзеі сваёй ці суседніх краін, пра пэўныя звесткі з жыцця народаў іншых краін, іх культуры, асэнсаванне гэтых падзей, практычны вопыт нашага народа, з’явы матэрыяльнай і духоўнай культуры, звязаныя з пэўнымі асобамі і своеасабліва адлюстраваныя ў фразеалагізмах. Першыя дзве групы фразеалагізмаў з пералічаных чатырох можна лічыць інтэрнацыянальнымі. Разгледзім кожную групу паасобку.

3.3.1 Фразеалагізмы на аснове біблейскіх легендаў і сюжэтаў

Адну з колькасных груп і асабліва цікавых складаюць фразеалагізмы, якія ўтвораны на аснове біблейскіх легендаў і сюжэтаў і якія выяўляюць міжмоўныя сувязі беларускай фразеалогіі, г. зн. падобныя ці аднолькавыя фразеалагізмы маюцца ў іншых мовах, паколькі ўсе яны маюць адну крыніцу ўзнікнення – Біблію, параўн.: бел. *вока за вока* і англ. *eye for eye*; бел. *Фама няверны*, рус. *Фома неверующий* і інш.

Да такіх адносяцца:

а) *ад Адама / ад Адама і Евы; запець Лазара; пацалунак Юды/Іуды; садом і гамора; у касцюме Адама; у касцюме Евы; Фама няверны*, дзе маюцца кампаненты-ўласныя імёны;

б) *адамаў яблык; арэдавы вякі; вавілонскае стоўпатварэнне; валаамава асліца; валтасараў баль; егіпецкая кара; іерыхонская труба; каінава пячаць; мафусаілаў век; юдаў/іудаў пацалунак; як іерыхонская труба*, дзе маюцца кампаненты-прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў.

Вось звесткі паводле іх узнікнення:

Адам – першы чалавек на зямлі, створаны Богам, адсюль ФА *ад Адама / ад Адама і Евы* ‘з даўніх часоў, здаўна, не адразу прыступаючы да сутнасці справы’ і ‘здалёк’. Адам, як і яго жонка Ева, жыў у раі і хадзіў без вопраткі, а таму фразеалагізм *ў касцюме Адама* ‘без усякага адзення, голы’ ці *ў касцюме Евы* ‘без усякага адзення, голая’. У фразеалагізме *адамаў яблык* ‘другая назва кадыка ў мужчын’ знайшло адлюстраванне павер’е, што кусочак яблыка, сарванага Евай з дрэва пазнання дабра і зла насуперак Богавай забароне, засеў у горле Адама і стаў знешнім выражэннем граху, перададзены ўсім мужчынам.

Лазар зафіксаваны ў складзе ФА *запець/пець Лазара* ‘бедаваць, прыкідвацца няшчасным, старацца расчуліць кагосьці’. ФА ўзыходзіць да адной з евангельскіх прытчаў пра беднага і багатага, якую Ісус расказваў фарысеям. Жыў багацей, які апрапаўся ў раскошнае адзенне, штодзённа наладжваў піры, і жыў бедны Лазар, пакрыты струпамі, які меў прытулак каля варотаў багацея і марыў пра крошкі са стала багацея. Пасля смерці багацей аказаўся ў пекле, а жабрак “аднесены быў Ангеламі на лона Аўраамава”. Зазнаючы пякельныя мукі, багацей маліў Аўраама дазволіць Лазару падаць яму хоць кроплю вады. Але Аўраам у адказ нагадаў таму, што ён ужо

атрымаў ўсё добрае ў сваім жыцці, а Лазар – злое, таму цяпер, наадварот, адзін пацяшаецца, а другі гаруе. У выніку рэлігійнай свядомасці Лазар стаў успрымацца як “узорны” жабрак, бядняк.

Юда. Вобраз ФА *пацалунак Юды/Луды* ці *юдаў/іўдаў пацалунак* ‘зрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы’ суадносіцца з духоўным кодам культуры і ўзыходзіць да евангельскага расказа пра здраду Юдам Хрыста. Іуда Іскарыйёт, адзін з дванаццаці вучняў Ісуса, прадаў свайго настаўніка за трыццаць сярэбранікаў, прывёўшы стражнікаў у сад і паказаўшы сваім пацалункам Хрыста. У выніку ўчынак Іуды ўспрымаецца як “узорная” здрада, само імя абазначае здраду.

Садом і Гамора – два суседнія гарады старажытнай Палесціны, у якіх запанавалі беспарадак, распушта, за што Бог вогненным дажджом і землетрасеннем рашыў пакараць грэшнікаў. ФА *садом і гамора* азначае ‘крайняе бязладдзе, беспарадак, хаос’.

Апостал Фама, пачуўшы, што распяты на яго вачах Хрыстос уваскрэс, сказаў, што не паверыць гэтаму, пакуль не ўбачыць і не памацае на яго руках ранаў ад цвікоў. І тады, як гаворыцца ў евангельскай прытчы, з’явіўся перад ім Ісус і сказаў: ”Падай палец твой сюды і падзівіся на рукі мае, падай руку тваю і ўкладзі ў рэбры мае, – і не будзь няверны, а верны”. На аснове гэтай прытчы склалася ФА *Фама няверны* ‘чалавек, якога цяжка прымусіць паверыць чаму-небудзь’.

Іарэд (Арэд) і Мафусаіл – патрыярхі, якія нібыта пражылі адпаведна кожны 962 і 969 гадоў, адсюль фразеалагізм *арэдавы вякі* ‘вельмі доўга (жыць, пражыць)’ і *мафусаілаў век* ‘вельмі доўгае жыццё, даўгалецце’.

Вавілон – старажытны горад (на тэрыторыі сучаснага Ірака), жыхары якога задумалі збудаваць вежу да самага неба, за што разгневаны Бог “змяшаў” мовы будаўнікоў, і яны загаварылі на розных мовах, не разумеючы адзін аднаго, у выніку стварыўся страшэнны вэрхал” [26, с. 65], а фразеалагізм *вавілонскае стоўпатварэнне* азначае ‘поўная неразбярыха, беспарадак, гармідар’.

Валаам, паводле біблейскай легенды, стаў біць сваю асліцу, у выніку чаго тая запратэставала чалавечай мовай і стала ўгаворваць свайго гаспадара не ісці супраць Божай волі і адмовіцца ад намеру выконваць загад маавітанскага цара Валака, а як вынік – узнікла ФА *валаамава асліца* ці *валаамаў асёл* ‘пакорны, маўклівы чалавек, які раптам выказаў сваю думку або нязгоду, пратэст’.

Валтасар, халдзейскі цар, быў забіты ў ноч пасля балю, падчас якога нечыя таямнічая рука напісала на сцяне прарочыя словы, у выніку фразеалагізм *валтасараў балъ* ‘вясёлае, легкадумнае існаванне

каго-небудзь у бядотную для іншых часіну’.

Егіпет, фразеалагізм *егіпецкая кара* склаўся на аснове біблейскага аповеду аб дзесяці карах (ператварэнне вады Ніла ў кроў, падзеж жывёлы, маравая пошасць, нашэсце саранчы, шматдзённая цемра і інш.), якімі Бог пакараў егіпцянаў за тое, што фараон адмаўляўся вызваліць яўрэяў, што жылі ў Егіпце на становішчы рабоў.

Іерыхон – горад, які ізраільцяне, што вызваліліся з егіпецкага палону, асадзілі па дарозе з Палесціны і заваявалі, калі затрубілі ў свяшчэнныя трубы, дзякуючы чаму сцены горада абваліліся і горад быў узяты. Фразеалагізм *іерыхонская труба* азначае ‘чалавек з вельмі гучным голасам’, а <як> *іерыхонская труба* – ‘вельмі гучны, моцны, прарэзлівы голас’.

Каін, сын Адама і Евы, які з зайздрасці ў час ахвяравання забіў свайго брата Авеля, за што Бог пакараў першага забойцу: зрабіў на яго твары спецыяльны знак і загадаў быць вечным вандроўнікам. Менавіта Каін ажыццявіў першае забойства ў гісторыі чалавецтва, а наступныя злачынцы і злачынствы ўспрымаюцца як паслядоўнасць шляху Каіна. Само імя яго абазначае чалавека, які зрабіў цяжкае злачынства. У вобразе ФА знайшло адлюстраванне характэрнае для старажытнай формы свядомасці і ўніверсальнае (яно сустракаецца ў розных народаў з розным веравызнаннем) уяўленне аб тым, што злачынца надзелены выключнай знешнасцю, адзначаны спецыяльным “знакам” (параўн., напрыклад, вядомую гіпотэзу італьянскага судзебнага псіхіятра Ч. Ламброзы пра сувязь паміж біялагічнымі асаблівасцямі асобы, якія знаходзяць адлюстраванне ў яе знешнім выглядзе, і яе схільнасцю да ажыццяўлення забойства). ФА *каінава пятаць* азначае ‘след злачыннасці’ і адлюстроўвае маральны вынік дурнога ўчынку, якім быў адзначаны першы братазабойца.

Такім чынам, у сучаснай беларускай літаратурнай мове зафіксавана 18 фразеалагізмаў, у складзе якіх зафіксаваны кампанент-уласнае імя ці кампанент-прыметнік, утвораны ад уласнага імені і крыніцай узнікнення якіх стала Біблія, хоць увогуле біблейскага паходжання ФА значна больш, але гэта ФА, якія не ўтрымліваюць кампанент-уласнае імя, напрыклад: *каменя на камені не пакінуць*; *у поце твару*; *трыццаць сярэбранікаў* і інш.

3.3.2 Фразеалагізмы на аснове антычных міфаў і легендаў

Яшчэ адну колькасную групу (16 ФА) складаюць тыя фразеалагізмы, што звязаны сваім паходжаннем з міфамі і паданнямі старажытнай Грэцыі і выяўляюць зноў жа міжмоўныя сувязі з

прычыны агульнасці крыніцы іх узнікнення. Параўн., напрыклад: беларускі фразеалагізм *ахілесавы пята*, руск. *ахилесова пята*, англ. *Achilles' heel* і інш.

Да гэтай групы фразеалагізмаў у беларускай мове адносяцца:

а) *асядаць Пегаса; двахаблічны / двулікі Янус; звязвацца / звязацца вузамі Гіменей; між Сцылай і Харыбдай; скрыня Пандоры; у абдымкі / абдоймы Марфея*, дзе выдзяляюцца кампаненты-ўласныя імёны;

б) *арыядніна ніць; аўгіевы стайні / канюшні; ахілесавы пята; геркулесавы слупы; гордзіеў вузел; дамоклаў меч; да геркулесавых слупоў; праметэеў агонь; секчы гордзіеў вузел; траянскі конь*, дзе кампанентамі з'яўляюцца вытворныя ад уласных імён прыметнікі.

Вось звесткі аб іх утварэнні.

Пегас у старажытных грэкаў – чарадзейны крылаты конь, які сімвалізаваў паэтычную творчасць, бо, паводле легенды, капытом ён высек цудадзейную крыніцу, якая стала крыніцай паэтычнага натхнення, а таму фразеалагізм *асядаць Пегаса* азначае ‘заяцца паэзіяй, стаць паэтам, пачаць пісаць вершы’.

Янус у старажытнарымскай міфалогіі – бог часу, пачатку і канца, уваходу і выхаду. На малюнках і ў скульптуры ён меў два твары, павернутыя ў два супрацьлеглыя бакі. Маладым тварам ён глядзеў наперад, у будучыню, а старым – назад, у мінулае, а таму фразеалагізм *двахаблічны Янус* азначае ‘кывадушны чалавек’.

Гіменей – бог шлюбу ў старажытнагрэчаскай міфалогіі, што дазваляе вызначыць фразеалагізм *звязвацца / звязацца вузамі Гіменей* ‘ўступаць у шлюб’.

Сцыла – шасцігаловая пачвара, якая жыла ў пячоры, адкуль з'яўлялася, каб пажыраць маракоў, што праплывалі міма. Харыбда – дачка бога мораў Пасейдона, пераўтвораная ў гіганцкі вір, вадаварот, што губіў караблі. Гэтыя дзве пачвары пільна ахоўвалі Месінскі праліў (паміж Сіцыліяй і Апенінскім паўвостравам). Праход праз вузкі праліў (між Сцылай і Харыбдай) быў надзвычай небяспечны для мараплаўцаў, а прайсці паміж імі і пазбегнуць гібелі ўдалося толькі арганаўтам і Адысею. Такое становішча, калі небяспека пагражае з розных бакоў, стала ўспрымацца як эталон крытычнай сітуацыі наогул, а за фразеалагізмам *між Сцылай і Харыбдай* замацавалася значэнне ‘ў цяжкім становішчы, калі непрыемнасці, небяспека пагражаюць з двух бакоў (выбіраць, быць і пад.)’.

Пандора – жанчына, рукамі якой Зеўс адпомсціў людзям, якім Праметэй аддаў выкрадзены ад багоў агонь: Зеўс паслаў Пандору з таямнічай скрыняй, якую забараніў адчыняць, але тая не вытрымала, і

на зямлю прыйшлі чалавечыя няшчасці, вось чаму ФА *скрыня Пандоры* ‘крыніца ліха, бедстваў’.

Марфей – бог сну ў старажытнагрэчаскай міфалогіі, а таму ФА ў *абдымкі / абдоймы Марфея* ісці, пайсці азначае ‘спаць’.

Арыядна – дачка цара Мінаса, якая выратавала свайго каханага Тэзея, чарговай ахвяры Мінатаўра, што жыў у лабірынце, адкуль ніхто не вяртаўся, калі дала яму востры меч і клубок нітак: Тэзей дабраўся да Мінатаўра і забіў яго мячом, а па нітцы знайшоў выйсце з забытаных хадоў лабірынта назад. Вось чаму фразеалагізм *арыядніна ніць* азначае ‘сродак выйсця з цяжкага становішча’.

Аўгій – элідскі цар, у якога былі вялізныя канюшні і якія ніхто не прыбіраў трыццаць гадоў. І толькі асілак Геракл знайшоў спосаб гэта зрабіць за адзін дзень: ён перагарадзіў плацінай рэкі Алфея і Пенея і пусціў паток вады ў канюшню, які і ачысціў іх. Вось выток фразеалагізма *аўгіевы стайні / канюшні*, які сёння мае два значэнні: 1) ‘вельмі забруджанае памяшканне’ і 2) ‘поўнае бязладдзе, надзвычайная запушчанаць спраў у якой-небудзь арганізацыі’. Звычайна фразеалагізм ужываецца ў тых выпадках, калі неабходна ўказаць на незвычайны беспарадак, на запушчанаць у якіх-небудзь справах.

Ахілес, паводле старажытнагрэчаскага міфа, – герой-паўбог, адзін з кіраўнікоў грэчаскіх плямён у Траянскай вайне. Яго маці, марская багіня Фетыда, акунула Ахілеса ў свяшчэнную ваду падземнай ракі Стыхе з мэтай зрабіць яго несмяротным і непаражальным. Але ў час Траянскай вайны, пры асадзе ахейцамі Троі, Ахілес быў забіты Парысам, стралу якога нібыта бог Апалон накіраваў у пяту героя, за якую трымала маці сына пры хрышчэнні і якая стала адзіным неабароненым месцам. Адсюль фразеалагізм *ахілесава пята* ‘найбольш слабае, паражальнае месца’.

Геркулес – асілак, тытан, які нібыта паставіў дзве скалы (слупы) на супрацьлеглых берагах Гібралтарскага праліва, паміж Еўропай і Афрыкай, – “край свету”, паводле ўяўленняў старажытных грэкаў. А таму фразеалагізм *геркулесавы слупы* азначае ‘вышэйшая, крайняя ступень, мяжа чаго-небудзь’.

ФА *да геркулесавых слупоў* ‘да крайнасці ў чым-небудзь (даходзіць і інш.)’ склаўся на аснове фразеалагізма *геркулесавы слупы*, які з’яўляецца паўкалькай з англійскай мовы (гл. *геркулесавы слупы*).

Гордзій – просты земляроб, які, стаўшы царом Фрыгіі, паставіў калёсы ў храм, а ярмо прымацаваў да дышла такім забытаным вузлом, што ніхто не мог яго развязаць. Адсюль фразеалагізм *гордзіеў вузел* ‘забытаная справа, складанасць, цяжкасць’. Паводле міфа, той, хто развяза хітры вузел, стане ўладаром усёй Азіі. Аднак ніхто не мог

гэтага зрабіць, аж пакуль Аляксандр Македонскі не рассек яго мячом, а як вынік – фразеалагізм *секчы гордзіеў вузел* ‘смела і рашуча вырашаць якія-небудзь цяжкасці, супярэчнасці’.

Дамокл – адзін з прыбліжаных сіракузскага тырана Дыянісія Старэйшага, што жыў у IV ст. да н. э. і які пасадзіў Дамокла на трон, а каб адпомсціць яму за зайздасць, павесіў над яго галавой на конскім воласе востры меч. Дыянісій растлумачыў, што гэты меч – сімвал небяспекі, якая ўвесь час падпільноўвае тырана, знак нетрываласці яго шчасця. Фразеалагізм *дамоклаў меч* азначае ‘пастаянная небяспека, неадступная пагроза’ і ўжываецца ў тых выпадках, калі патрэбна ўказаць на пастаянную небяспеку.

Праметэй – багаборац і абаронца людзей, ён выкраў з Алімпа агонь і аддаў людзям, зрабіў шмат чаго добрага. У гонар Праметэя ў Афiнах святкавалі праметэй (бег з факелам і перадача яго з рук у рукі). Узгадаем пра Алімпійскія гульні і алімпійскі агонь. Адсюль фразеалагізм *праметэў агонь* ‘незгасальнае імкненне да высакароднай мэты’.

Троя – гэта горад, якім, паводле старажытнагрэчаскага эпасу, грэкі хітрасцю авалодалі пасля дзесяцігадовай асады. Хітрасць заключалася ў наступным: грэкі сказалі, што пакідаюць горад, падарылі траянцам вялізнага драўлянага каня і адплылі на суседні востраў. Каб уцягнуць каня ў крэпасць, траянцы разбурылі частку сцяны, а ноччу з каня выйшлі схаваныя там воiны-грэкі, перабілі варту, адчынілі гарадскія вароты і ўпусцілі войска, што зноў вярнулася. Так была ўзята і затым разбурана Троя. А як памяць аб гэтым узнік фразеалагізм *траянскі конь*, які мае два значэнні: ‘ашуканства, хітры падман’ і ‘чалавек, які са здрадніцкімі намерамі дамагаецца чыйго-небудзь даверу, выдае сябе не за таго, кім з’яўляецца на самай справе’.

Адметнасць міфалагічных і біблейскіх імён у складзе фразеалагізмаў у тым, што яны рэпрэзентуюць, з аднаго боку, сэнсавае багацце кантэксту, у якім яны былі ўпершыню выкарыстаны, а з другога – выяўляюць семантычныя прырашчэнні і набываюць адцягненае метафарычнае значэнне.

3.3.3 Фразеалагізмы на аснове фактаў жыцця іншых народаў

Яшчэ адну групу фразеалагізмаў з кампанентам уласным іменем ці ад’ектыўным кампанентам складаюць тыя, якія сваім паходжаннем абавязаны пэўным падзеям, з’явам, гістарычным і культурным фактам з жыцця іншых народаў, а асновай утварэння іх выступае вобраз, звязаны з канкрэтнай падзеяй, якая адбывалася ў пэўнай мясцовасці,

ці асновай утварэння якіх сталі канкрэтныя выпадкі, практычны вопыт, з’явы матэрыяльнай і духоўнай культуры іншых народаў, звязаныя з пэўнымі асобамі. Гэта, як правіла, запазычаныя з іншых моў фразеалагічныя адзінкі, да якіх адносяцца 21 фразеалагізм:

а) *ісці ў Каносу*; *кануць у Лету*; *ківаць на Пятра*; *Рубікон перайсці*; *Рубікон праройдзены*; *унтэр прышыбееў*; *шапка Манамаха*; *як Мамай прайшоў*; *як папа Карла*;

б) *антонаў агонь*; *архіпелаг ГУЛАГ*; *бурыданаў асёл*; *варфаламееўская ноч*; *дзям’янава юшка*; *казанскай сіратай* (прыкідвацца, глядзець); *казанская сірата*; *каломенская вярста*; *калумбава яйка*; *пацёмкінская вёска*; *эзопаўская / эзопава мова*.

Расшыфруем пералічаныя фразеалагізмы, выявім дадатковую інфармацыю праз вытокі іх узнікнення:

ФА *ісці ў Каносу* ‘ўніжацца перад кім-небудзь, каяцца, станавіцца пакорлівым, прызнаючы сябе пераможаным’, як мяркуюць, узнікла ў выніку такога факта гісторыі: у 1077 годзе германскі імператар Генрых IV, пацярпеўшы ў барацьбе супраць рымскага папы Грыгорыя VII, быў вымушаны каяцца, баючыся страціць прастол: ён тры дні стаяў перад варотамі замка Каноса ў Паўднёвай Італіі, у якім жыў папа Грыгорый VII, просячы зняць з яго адлучэнне ад царквы і вярнуць уладу імператара.

ФА *ківаць на Пятра* ‘звальваць віну на іншых’ запазычана з рускай мовы, а крыніцай яе ўзнікнення з’яўляецца мараль байкі І.А. Крылова “Люстэрка і Малпа”, дзе чытаем (у перакладзе М. Клімковіча):

*Што Клімыч рукі грэць умеє, – людзі знаюць;
Пра хабар Клімычу чытаюць,
А ён украдкаю ківає на Пятра.*

ФА *Рубікон перайсці* ‘зробіць сур’ёзны крок, рашучы ўчынак, які вызначае далейшыя падзеі’ – паўкалька з лацінскай мовы (*Rubiconem transeo*) – пераасэнсаванае словазлучэнне, у якім Рубікон – назва ракі ў паўночнай Італіі, якая была да 49 г. да н.э. граніцай паміж Рымам (Італіяй) і яго паўночнай правінцыяй Галіяй. Кіраваў гэтай правінцыяй Юлій Цэзар, які ноччу перайшоў са сваімі легіёнамі Рубікон, што прывяло да грамадзянскай вайны, якая закончылася перамогай над арміяй сената і ўстанаўленнем у Рыме імперыі на чале з Цэзарам – фактычным пажыццёвым дыктатарам.

ФА *Рубікон праройдзены* ‘адказны, рашучы крок зроблены, прынята беспаваротнае рашэнне’ ўтварылася на аснове фразеалагізма *рубікон перайсці*.

ФА *ўнтэр прышыбееў* ‘самачынны ахоўнік парадку, душыцель

свабоды’ запазычана з рускай мовы, а крыніца яе – апавяданне «Унтер Пришибеев» А.П. Чэхава, герой якога унтер Прышыбееў лічыць сваім абавязкам умешвацца ва ўсе справы, душыць усіх сваім унтер-афіцэрскім аўтарытэтам.

ФА *шапка Манамаха* ‘галаўны ўбор як сімвал царскай улады ў Расіі’ і ‘адзінае, паўнаўладнае кіраўніцтва дзяржавай’ запазычана з рускай мовы, а паходзіць з выразу “Ох, тяжела ты, шапка Мономаха”, упершыню ўжытага ў трагедыі А. С. Пушкіна “Барыс Гадуноў” (1825) са значэннем ‘цяжка кіраваць дзяржавай’. Лічыцца, што гэту шапку насіў вялікі князь кіеўскі Уладзімір Манамах (1053–1125). Шапкой Манамаха як сімвалам улады вянчаліся на царства маскоўскія цары.

ФА *як Мамай прайшоў* ‘дзе-небудзь поўны беспарадак, неразбярыха’ з’яўляецца паўкалькай з рускай мовы і ўтвораны з параўнальнага звароту, звязанага з гістарычнай падзеяй – апусташальным нашэсцем на Русь у XIV ст. татар пад кіраўніцтвам хана Мамаю: у 1378 г. разбурыў Ніжні Ноўгарад і Разань, але быў спрынены маскоўскім князем Дзмітрыем Данскім, праз два гады Мамай зноў прыйшоў на рускія землі, але пацярпеў поўны разгром у знакамітай Кулікоўскай бітве (1380 г.). У вобразе ФА ляжыць існуючае ў рускіх нацыянальнае архетыповае ўяўленне пра качэўнікаў як пра злую, страшную, бязлітасную і разрушальную сілу, а Мамай становіцца эталонам ажыццяўлення гэтай сілы.

ФА *як пана Карла* рабіць, працаваць ‘напружана, высільваючыся’ лічыцца паўкалькай з рускай мовы, а яе вытокаам варта лічыць аповесць-казку “Залаты ключык, або Прыгоды Бураціны” (1935) А. М. Талстога, адным з герояў якой з’яўляецца шарманшчык Карла, які выстругаў драўлянага хлопчыка з доўгім носам.

ФА *антонаў агонь* ‘гангрэна, заражэнне крыві’ адлюстроўвае павер’е, якое існавала ў сярэдневяковай Заходняй Еўропе і паводле якога хваробу можна зняць мошчамі «святога Антонія» (хрысціянскі аскет Антоній Фіўскі, які жыў у III–IV стст., раздаў сваё багацце жабракам, пайшоў у Егіпецкую пустыню і жыў і там травам і карэннямі), а таму знахары, спрабуючы зняць «антонаў агонь» з хворага, звычайна мелі пры сабе ікону Антонія.

ФА *архіпелаг ГУЛАГ* ‘канцэнтрацыйныя лагеры ў перыяд сталінскага таталітарызму’ паходзіць ад назвы кнігі “Архіпелаг ГУЛАГ” А. І. Салжаніцына, які размяжоўвае напісанні: “ГУЛАГ для абазначэння лагера краіны, Архіпелага; ГУЛага – для абазначэння Галоўнага ўпраўлення лагераў і яго апарату”.

ФА *бурыданаў асёл / бурыданава асліца* ‘крайне нерашучы чалавек, які вагаецца ў выбары паміж двума раўнацэннымі рашэннямі

ці раўназначнымі жаданнямі’ была запазычана як паўкалька з французскай мовы і звязваецца з іменем фр. фізіка, філосафа, логіка Жана Бурыдана, які для доказу палажэння аб тым, што ўчынкі жывых істот залежаць не ад іх волі, а ад знешніх прычын, прыводзіў прыклад пра асла, які, знаходзячыся на роўнай адлегласці паміж двух аднолькавых ахапкаў сена ці аднолькавых вёдраў з вадою, павінен загінуць ад голаду ці смагі, бо пры абсалютнай свабодзе выбару ён без знешняй дапамогі не зможа аддаць перавагу аднаму з ахапкаў сена ці аднаму з вёдраў вады і памрэ.

ФА *варфаламееўская ноч* ‘масавае, нечаканае знішчэнне каго-небудзь’ паходзіць ад гістарычнай падзеі – масавага знішчэння гугенотаў-пратэстантаў католікамі ў Парыжы ўначы на 24 жніўня 1572 г. перад днём святога Варфаламея.

ФА *дзям’янава юшка* ‘тое, што назойліва прапануецца каму-небудзь у вялікай колькасці’ з’яўляецца паўкалькай з рускай мовы (*демьянова уха*), дзе пачаткова як свабоднае словазлучэнне было ўжыта ў аднайменнай байцы І. А. Крылова, у якой расказваецца, як Дзям’ян так частаваў юшкай суседа Фоку, што той мусіў ўцячы і пасля гэтага “да Дзям’яна ні нагой”.

Фразеалагізмы *казанская сірата* ‘той, хто прыкідваецца пакрыўджаным, няшчасным (з мэтай разжаліць каго-небудзь)’ і ФА (прыкідвацца, глядзець) *казанскай сіратой* ‘пакрыўджаным, няшчасным’ запазычаны з рускай мовы, дзе спачатку першы выраз выкарыстоўваўся ў дачыненні да татарскіх князёў, якія пасля ўзяцця войскамі Івана Грознага ў 1552 г. сталіцы Казанскага царства стараліся прыстасавацца да новай улады, часам пераходзілі ў хрысціянства, слалі рускаму цару чалабітныя, скардзячыся на сваю долю і спадзеючыся на розныя ўступкі, патуранні.

ФА *каломенская вярста* ‘чалавек вельмі высокага росту’ запазычана з рускай мовы і адлюстроўвае праз кампанент *вярста*, па-першае, старую меру даўжыні (вярста – 1.06 км.), па-другое, ‘размаляваны чорна-белымі палосамі дарожны слуп, які адзначае гэтую меру’, г. зн. што ў ФА кампанент *вярста* з’яўляецца эталонам вымярэння даўжыні цела чалавека і ўдзельнічае ў стварэнні метафары, якая склалася на аснове параўнання высакарослага чалавека з вельмі высокімі верставымі слупамі, якія былі пастаўлены паміж Масквой і сялом Каломенскім, якое дасягнула свайго росквіту ў сярэдзіне XVII ст., паколькі тут знаходзілася летняя рэзідэнцыя цара Аляксея Міхайлавіча. Менавіта гэтыя верставыя слупы былі навінкай і дзіковінкай, да таго ж яны былі намнога вышэйшымі, чым на іншых дарогах. Незвычайная вышыня новых верставых слупоў аказала

вялікае ўражанне, і яно надоўна замацавалася ў народнай памяці. ФА выступае ў ролі эталона празмерна высокага росту чалавека.

ФА *калумбава яйка* ‘ўдалае рашэнне чаго-небудзь, знойдзены выхад з цяжкага становішча’ з’яўляецца калькай з французскай мовы і склалася на аснове хадзячага аповеду пра Хрыстафора Калумба. Як апісвае Бенцоні ў сваёй “Гісторыі Новага Свету” (1565), пасля звароту ў Еўропу Калумбу наладзілі пышны прыём. Але тут знайшоўся нядобразычлівец, які пачаў сцвярджаць, што ў адкрыцці Амерыкі нічога цяжкага не было. Тады ў адказ Калумб прапанаваў яму паставіць яйка на сталe. Ніхто, ні зайздроснікі, ні ўсе астатнія, гэтага не мог зрабіць. Тады Калумб, злёгка стукнуўшы аб стол яйка з тупога канца, паставіў яго старчма. На заўвагу прысутных, што гэта, маўляў, усяго толькі хітры падман, Калумб адказаў, што ў кожнай вялікай справе, як у такім жарце, неабходна перш за ўсё дасціпная здагадка. А як толькі яна выказана, то здаецца такой жа простаю, як Калумбава яйка. З таго часу гэты выраз стаў фразеалагічным сімвалам простага рашэння якой-небудзь складанай праблемы.

ФА *кануць у Лету* ‘быць забытым, назаўсёды знікнуць’ запазычана з рускай мовы на аснове выразу *канул в воду*, у якім быў заменены апошні кампанент-слова – вобразам з грэчаскай міфалогіі. Лета – рака забыцця ў падземным царстве, з якой душы тых, хто трапляў на той свет, пілі ваду; адзін глыток вады прымушаў іх забываць зямлю і сваё былое жыццё на ёй.

ФА *пацёмкінская вёска* ‘ашуканства, паказуха, за якой хаваецца дрэнны стан чаго-небудзь’ – гэта паўкалька з рускай мовы, а яе ўзнікненне звязана з іменем фаварыта і найбліжэйшага памочніка імператрыцы Кацярыны II – князя Г. А. Пацёмкіна, па ініцыятыве якога ў 1783 г. да Расіі быў далучаны Крым. У часе падарожжа Кацярыны II на поўдзень (1787) Пацёмкін, каб пераканаць царыцу і іншаземных гасцей у росквіце новых расійскіх тэрыторый і ў поспехах сваёй дзейнасці, выстаўляў на шляху імператрыцы па-святочнаму апранутых людзей, паказваў спецыяльна пабудаваныя дэкаратыўныя вёскі, хлебныя склады (у якіх мяшкі былі набіты пяском), статкі жывёлы (ноччу іх пераганялі па маршруту царыцы), штучныя пышныя паркі і інш.

Фразеалагізм *эзопаўская/эзопава мова* ‘іншасказальнае, алегарычнае выказванне думак’ з’яўляецца паўкалькай з нямецкай ці французскай мовы, а яе ўзнікненне звязана з літаратурнай дзейнасцю старажытнагрэчаскага байкапісца Эзопа (VI ст. да н. э.), які, будучы рабом, не мог свабодна і адкрыта гаварыць пра многае, бо гэта было небяспечна, таму ён выказваў свае думкі ў алегарычнай, баечнай

форме, у вобразе жывёл.

Як відаць, фразеалагічных адзінак гэтай групы няшмат, але ў іх знайшлі адлюстраванне розных ўласных найменні. Гэтыя фразеалагізмы тым больш цікавыя, што ў іх прама ці ўскосна называецца якое-небудзь месца, дзе адбывалася пэўная падзея, альбо асоба, дзеянні ці ўчынкі якой сталі асновай пэўнага вываду, пэўнага назірання канкрэтнага народа ці пэўнага аўтара, сродкам выражэння адносін і характарыстыкі.

3.3.4 Фразеалагізмы на аснове ўласных фактаў і падзей

Зразумела, што асноўная частка фразеалагічнага складу кожнай мовы звязана сваім паходжаннем з жыццём народа-носьбіта мовы. У фразеалагізмах у сціслай вобразнай форме адлюстраваны вопыт мінулых пакаленняў беларускага народа і яго ўяўленні пра свет. Таму ў фразеалагізмах зафіксавалася памяць народа пра пэўныя гістарычныя падзеі сваёй ці суседніх краін, пра пэўныя звесткі з жыцця народаў іншых краін, іх культуры, асэнсаванне гэтых падзей, практычны вопыт нашага народа, з'явы матэрыяльнай і духоўнай культуры, звязаныя з пэўнымі асобамі і своеасабліва перададзеныя і закадзіраваныя ў фразеалагізмах. Сярод усёй колькасці фразеалагізмаў з уласным іменем ці ад'ектыўным кампанентам такіх адзінак не менш у параўнанні з папярэднімі групамі, але яны, на нашу думку, найбольш цікавыя для вывучэння мовы народа, яе нацыянальнай спецыфікі, адлюстраванай у гэтай групе фразеалагізмаў, да тых поглядаў і меркаванняў, якія выяўляюцца ў фразеалагізмах. Да іх адносяцца наступныя 24 уласнабеларускіх ці агульнаславянскіх фразеалагізмаў:

а) *адзін раз Марку жаніцца; адкрываць / адкрыць Амерыку; адкрыццё Амерыкі; адпраўляць / адправіць у штаб Духоніна; Алёша з батонамі; Андрэй Кузьме родны Хведар; за царом Гарохам; і квіта <пане, дзядзька> Мікіта; пад Катоўскага; пры цару Гароху; як дзядзька у Вільні; як Заблоцкі на мыле; як Марку на пеклу; як Марка на пекле;*

б) *адгарадзіцца кітайскай сцяной; адпраўляцца / адправіць у Магілёўскую губерню; кітайская грамата; кітайская сцяна; мамаева пабоішча; сіямскія блізняты; стальпінскі гальштук; у Магілёўскай губерні; у Магілёўскую губерню; як сідараву казу.*

Падумаем над звесткамі, якія, несумненна, дапамогуць зразумець сэнс фразеалагізмаў і выявіць тую дадатковую культурную інфармацыю праз вытокі ўзнікнення названых фразеалагізмаў.

ФА *адкрываць/адкрыць Амерыку* ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае, невядомае’ і ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’ ўтворана ў выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння пра адкрыццё Амерыкі 28 кастрычніка 1492 г. Хрыстафорам Калумбам, які, шукаючы прамы марскі шлях ў Індыю, прычаліў да берагоў невядомай тады Амерыкі. Праўда, гісторыкамі даказана, што задоўга да Калумба Амерыка неаднаразова адкрывалася рознымі мараплаўцамі; пра гэта сведчаць ісландскія і грэнландскія сагі, старажытная кельцкая кніга, у якой апісваюцца падарожжы легендарнага мараплаўцы Сент Брэндана і інш. Дарэчы, кантынент быў названы ў гонар фларэнцыйскага падарожніка Амерыга Веспучы (1451–1512), які чатыры разы наведаў Амерыку пасля Калумба, за выказанае ім меркаванне, што адкрытыя землі – гэта не Індыя, як паказаў Калумб, а новая частка свету, адкуль яшчэ назва Амерыкі – Новы Свет.

А другое значэнне ФА развілося ў выніку іранічнага асэнсавання той жа з’явы (з падтэкстам “ужо даўно адкрытую”). Адпаведна ФА *адкрыццё Амерыкі* ‘вынаходніцтва, выяўленне чаго-небудзь новага’ ўтворана ад ФА *адкрываць Амерыку* ў першым значэнні.

ФА *адпраўляць у штаб Духоніна* ‘расстрэльваць’ адлюстроўвае гістарычную падзею: 20 лістапада 1917 г. пасля заняцця Стаўкі ў Магілёве на вакзале генерал Духонін М. М. (1876–1917), які ўзначальваў у 1917 г. Вярхоўнае Галоўнакамандаванне рускай арміі, стаў адной з першых ахвяраў бальшавіцкага тэрору – быў расстраляны.

ФА *за царом Гарохам ці пры цару Гароху* ‘вельмі даўно; невядома калі (было, адбывалася што-небудзь і пад.)’ узніклі на ўзор свабодных спалучэнняў тыпу *за царом Ірадам, за царом Сімянам*. Выкарыстанне замест сапраўднага ўласнага імені агульнага назоўніка гарох (назвы расліны) – плён народнай дасціпнасці. Чаму ўзяты менавіта гарох? Можна, таму, што гэта, як піша, спасылаючыся на звесткі археолагаў, беларускі фразеолог А. С. Аксамітаў, адна з найбольш старажытных культурных раслін, вядомых славянам. Магла, зразумела, адыграць ролю і проста выпадковасць. Напрыклад, ва ўкраінскай мове – *за царя Хмеля*, у немцаў – *Anno Tobak* (“у гады Табакі”), у французай – *au temps du roi Guillemot* (“у часы караля Гільемо”), у чэхаў – *za krale Holce* (“за каралём Галышом”), у палякаў – *za krola Swieczka* (“за каралём Цвічком”) і г. д. Як бачым, у фразеалагізме агульны назоўнік *гарох* становіцца ўласным.

У ФА *над Катоўскага* стрыгчы, стрыгчыся, падстрыгчы і пад. ‘дагала, зусім, поўнасцю’ знайшоў адлюстраванне факт адсутнасці валасоў у Катоўскага Р. І. (1881–1925), героя Грамадзянскай вайны.

ФА *кітайская грамата* ‘недаступнае для разумення, тое, у чым цяжка разабрацца’ ўзнікла ў выніку метафарызацыі свабоднага словазлучэння, паколькі кітайская грамата (пісьмо) цяжкая для авалодвання ёю: у Кітаі карыстаюцца не гукавым пісьмом, а іерогліфамі, кожны з якіх абазначае пэўнае слова, а ў выніку такіх графічных знакаў маецца каля 60000, з якіх 6–7 тысяч найбольш ужывальных, без ведання якіх нельга практычна нічога прачытаць.

ФА *як Заблоцкі на мыле* зарабіць, выручыць, выгадаць і пад. ‘зусім нічога, нікольнікі ці амаль нічога, амаль нікольнікі не (зарабіць і інш.)’, агульная для беларускай і польскай мовы (як *Zablocki na mydle*), узнікла на аснове легенды пра купца Заблоцкага, які, каб не плаціць пошліны, вырашыў правезці кантрабандай мыла, вымененае за граніцай за жыта, схавашы яго на дне судна, дзе яно размокла.

ФА *як Марка на пекле* ‘бесперастанку (рухацца, блукаць, часам без толку)’ і *як Марку на пекле* ганяць ‘з аднаго месца ў другое, у розных напрамках’ склаліся на аснове легенды пра Марку Пякельнага, паводле якой сялянскі хлопец Марка на працягу многіх дзён мусіў ездзіць па пекле ў розных напрамках з аднаго месца ў другое і ўвесь час са шкадаваннем і болям назіраць, якія розныя пакуты церпяць грэшнікі, але нічым не можа ім дапамагчы.

ФА *адгароджвацца / адгародзіцца кітайскай сцяной* ‘вельмі моцна, наглуха адасабляцца, адмяжоўвацца ад каго-ці чаго-небудзь’ утворана ад ФА *кітайская сцяна* ‘неадольная перашкода і поўная ізаляванасць’, які ў сваю чаргу ўзнік на аснове тэрміналагічнага словазлучэння. Вялікай кітайскай сцяной называюць крапасную сцяну даўжынёй да пяці тысяч кіламетраў і вышынёй да дзесяці метраў ў Паўночным Кітаі, якая будавалася ў IV–III стст. да н. э. з каменных пліт, цэглы і зямлі і часткова захавалася да нашых дзён, а прызначалася для аховы ад набегу вандроўных плямёнаў і была сур’ёзнай перашкодай для ворагаў.

ФА *мамаева пабоішча* ‘вялікая сварка, бойка’ і ‘поўны беспарадак, неразбярыха’ ўзнікла ў выніку пераасэнсавання састаўной назвы гістарычнай падзеі: у 1380 г. на Куліковым полі былі разбіты войскі татарскага хана Мамаея. У бітве разам з рускімі на чале з Дзмітрыем Данскім прымалі ўдзел беларускія і ўкраінскія атрады. Бітва гэта называецца Кулікоўскай, а таксама Мамаевым пабоішчам.

ФА *сіямскія блізняты* ‘аднадумцы, блізкія ў якіх-небудзь адносінах людзі ці неразлучныя сябры’ склалася ў выніку метафарызацыі адпаведнага словазлучэння, якім называлі двух зрослых блізнят – Чанга і Энга Букераў, якія нарадзіліся ў 1811 г. у Сіяме (старая афіцыйная назва Тайланда) і, будучы зрослымі, пражылі 63 гады.

ФА як *дзядзька ў Вільні* ‘разгублена, збянтэжана, непрывычна, ніякавата’ склалася на аснове апісання героя паэмы “Новая зямля” Якуба Коласа дзядзькі Антося, а дакладней з яе аднаго раздзела “Дзядзька ў Вільні”.

ФА *сталыпінскі гальштук* ‘шыбеніца, пятля’ мае свайго аўтара: кадэт Ф. І. Родзіч, які на пасяджэнні Дзяржаўнай думы 17 лістапада 1907 г. ў адказ на заяву П. А. Сталыпіна, што яго ўрад і ў далейшым будзе жорстка падаўляць рэвалюцыйны рух у Расіі, выступіў і сказаў, што рэпрэсіўныя сродкі барацьбы “нашчадкі назавуць, магчыма, сталыпінскім гальштукам”. У гады сталыпінскай рэакцыі даволі папулярнымі былі куплеты тыпу: «У нашого прэьера Ужасная манера На шею галстуки цеплять».

ФА ў *Магілёўскай губерні* ‘ў замагільным свеце, супрацьлеглым зямному (апынуцца, аказацца і пад.)’ узнікла на аснове каламбурнага, народнаэтымалагічнага збліжэння слоў *магіла* са значэннем ‘смерць, пагібель’ і *Магілёўская* (прыметнік ад назвы горада – Магілёў); ФА ў *Магілёўскую губерню трапіць, папсі, збірацца* і пад. ‘у замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю’, як і першая, узнікла ў выніку каламбурнага збліжэння слоў *магіла* са значэннем ‘яма для пахавання памерлых’ і *Магілёўская*; ФА *адпраўляцца/адправіць у Магілёўскую губерню* ‘забіваць, знішчаць’ утварылася пад уплывам і на ўзор ФА *адправіць на той свет*, а спалучэнне ў *Магілёўскую губерню* – вядомы каламбур.

ФА як *сідараву казу* ці як *сідаравых коз* ‘вельмі жорстка, бязлітасна (лупіць, лупцаваць)’, як мяркуюць даследчыкі, узніклі на аснове старажытнага ўстойлівага параўнання *біць, як казу*, вядомага ў многіх мовах. Супастаўленне з казой грунтавалася на тым, што гэту жывёліну часта білі за патраву. А прыметнік, які мае сувязь з уласным іменем Сідар, стаў кампанентам фразеалагізма на аснове таго, што ў шматлікіх прыказках гэтае імя ўжываецца з адмоўнай характарыстыкай сварлівага і задзірлівага суседа.

Такім чынам, знаёмства з фразеалагізмамі праз пэўныя гісторыка-этымалагічныя звесткі, думаецца, дапаможа найперш асэнсаваць гэтую інфармацыю, лепш зразумець сутнасць і ролю фразеалагізмаў у мове і жыцці народа і кожнага асобнага чалавека. Зразумела, такая інфармацыя дапаможа лепш засвоіць фразеалагізмы, спазнаць заканамернасці іх утварэння, усвядоміць законы і правілы іх выкарыстання ва ўласнай мове з улікам мэты і месца ў маўленчай дзейнасці.

Заклучэнне

Дарагі чытач, у завяршэнне гэтай невялікай кнігі хочацца выказаць некалькі заключных вывадаў-палажэнняў, якія, спадзяёмся, прачытаўшы яе, вы раздзеліце разам з намі.

1. Веды пра ўласныя імёны неабходныя кожнаму чалавеку, і, думаецца, пасля знаёмства з некаторымі фактамі аб іх узнікне жаданне пашырыць, паглыбіць гэтыя веды ці ўдакладніць пэўны аспект, пэўнае асобнае пытанне. Гэта асабліва датычыць антрапонімаў і тапонімаў з прычыны хаця б прыналежнасці гэтых найменняў да жыцця кожнага чалавека: адкуль паходзіць маё прозвішча, якія прозвішчы насілі мае продкі па лініі маці, што абазначае маё імя, імя маіх блізкіх і якія яго вытокі, чаму названы так мой горад, вуліца, плошча, вёска, рака, урочышча і пад.

2. Тэрміналогія – гэта выключна важная, надзвычай колькасна прадстаўленая частка лексікі кожнай літаратурнай мовы. Дзякуючы тэрмінам забяспечваецца спасціжэнне новых адкрыццяў, без якіх нельга ўявіць навуку, а таксама адметнасць афармлення мовы навукі, якая надзвычай багатая і разнастайная і разам з тым надзвычай канкрэтная. Тэрміналагічная лексіка кожнай галіны навукі і тэхнікі вызначаецца як агульнымі рысамі, так і адметнымі, характэрнымі для пэўнай галіны. Пазнанне законаў узаемадасін агульналітаратурнай і тэрміналагічнай лексікі, у першую чаргу ўтварэння і функцыянавання тэрмінаў увогуле, патрабуе ведання законаў канкрэтнай мовы і законаў тэрміналогіі.

Выяўленне тэрмінаў, абавязаных так ці іначай сваім утварэннем уласным імёнам, устанаўленне гэтых уласных імёнаў, іх тыпаў (антрапонімаў ці тапонімаў) і іх ролі ва ўзнікненні тэрмінаў дапамагае асэнсавана падысці да існуючых тэрмінаў і свядома, з навуковых пазіцый да ўтварэння новых. А яшчэ такія пошукі прывядуць да пазнання людзей, тых абставін, месца, умоў, якія маюць дачыненне да пэўных адкрыццяў у навуцы, што замацаваліся ў тэрмінах, а значыць, больш грунтоўна і ўсебакова спазнаць тэрміналагічныя адзінкі.

3. Фразеалагічныя багацці кожнай мовы – скарбніца вобразных яе сродкаў. Гэтыя скарбы назапашваюцца стагоддзямі, а таму, з аднаго боку, утрымліваюць інфармацыю мінулых часоў, а з другога боку, даносяць яе і перадаюць новым пакаленням тыя сацыяльна-культурныя ўстаноўкі, маральна-этычныя правілы і законы, якія сфарміраваліся ў асяроддзі пэўнага народа і зафіксаваліся з дапамогай моўных сродкаў. Нярэдка фразеалагізмы страчваюць сваю “зразумеласць”, сваю гісторыю, аснову ўзнікнення, таму пазнанне яе,

асэнсаванне далучае і аб'ядноўвае нас з мінулымі і будучымі пакаленнямі, службыць выдзяленню нас як адметнага народа.

Фразеалагізмы, якія ў сваім кампанентным складзе ўтрымліваюць уласныя імёны – антрапонімы і тапонімы ці вытворныя ад іх прыметнікі, лічацца, як заўважае вядомы рускі фразеалаг В. М. Макіенка, найбольш “гістарычнымі”, паколькі у іх называюцца вядомыя асобы ці канкрэтныя мясціны. Але і гэтыя фразеалагізмы з цягам часу становяцца незразумелымі. Напрыклад: фразеалагізмы *як Ленін на буржуазію* ‘непрызна ці з нянавісцю, з агідай (глядзець на каго-н.)’ і *кітайская грамата* ‘недаступнае для разумення, тое, у чым цяжка разабрацца’ маюць празрыстую матывацыю, успрымаюцца сёння ўсё яшчэ асэнсавана па той прычыне, што, відавочна, усе ведаюць, пра каго яны ці ў сувязі з чым яны ўзніклі. Але пройдзе час, і многія не будуць ведаць, пра што сведчыць большасць фразеалагізмаў, тыпу: *як Заблоцкі на мыле* ‘зусім нічога, нікольнікі ці амаль нічога, амаль нікольнікі не (зарабіць і інш.)’, дзе страчана сувязь з канкрэтнай асобай, ці фразеалагізм у *Магілёўскай губерні* (апынуцца, аказацца) ‘у замагільным свеце, супрацьпастаўленым зямному жыццю’ сёння з’яўляецца своеасаблівай загадкай будовы і свайго значэння, якую можна разгадаць, калі ведаць пра каламбурнасць выказвання і асацыяцыю слоў *магіла* і *Магілёўская*.

Веданне і ўжыванне фразеалагізмаў увогуле, у тым ліку і тых, якія сваім кампанентам маюць уласнае імя альбо адантрапонімны ці адтапонімны прыметнік, узбагачае мову кожнага чалавека, далучаючы чалавека да здабыткаў сваёй мовы, робіць відавочным прыналежнасць кожнага чалавека да свайго народа, яднае з ім, фарміруе нормы паводзін, маральна-этычныя правілы паводзін, засвойваючы шматвяковы вопыт узаемаадносін паміж людзьмі, зафіксаваны ў фразеалагізмах беларускай мовы.

Авалодванне “чужымі” фразеалагізмамі, акрамя ўсяго, аб'ядноўвае людзей розных народаў, выяўляючы тое агульнае, што шануецца ці абвяргаецца ўсімі, як напрыклад, фразеалагізмы, што абавязаны сваім паходжаннем Бібліі, якія, па-першае, ілюструюць выключную важнасць Святога Пісання ў духоўным жыцці грамадства розных народаў (да таго ж такія фразеалагізмы выяўляюць міжмоўныя сувязі); па-другое, гэтыя фразеалагізмы захоўваюць абагуленае і тыповае ў чалавечых адносінах, выступаюць своеасаблівымі правіламі жыцця і ацэнкі ўчынкаў людзей.

Літаратура

1. Ануфриева, С. С. О семантизации имени собственного в художественном тексте (на материале произведений Людмилы Улицкой) / С. С. Ануфриева // Русский язык : система и функционирование : Материалы Межд. науч. конф., 17–18 апреля 2002 г., г. Минск : в 2 ч. Ч. 2 / Отв. ред. И. С. Ровдо. – Минск : БГУ, 2002. – С. 14–18.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 296 с.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стереотип / О. С. Ахманова. – М. : Советская Энциклопедия, 1969. – 606 с.
4. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
5. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. 3 : Структура ўласных мужчынскіх імён / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 320 с.
6. Буракова, М. У. Юрыдычная тэрміналогія ў беларускай мове: Аўтарэф. ... к. філал. н. 10.02.01. / М. У. Буракова. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2004. – 20 с.
7. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Моск. ин-та истории и философии и литературы. – Т. V. : Сб. статей по языкознанию. 1939. – С. 3–54.
8. Винокур, Г. О. Понятие поэтического языка / Г. О. Винокур // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 392–393.
9. Городецкий Б. Ю. Терминоведение и переводоведение / Б. Ю. Городецкий // Всесоюз. конф. “Совершенствование перевода научно-технической литературы и документов” 7–9 сент. 1988 г. : Тезисы докладов и сообщений. – М., 1988. – С. 4–7.
10. Даниленко, В. П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии / В. П. Даниленко // Терминология и норма. – М. : Наука, 1972. – С. 5–32.
11. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
12. Деревяго, А. Н. Антропонимы в поэзии В. Брюсова: функциональный аспект / А. Н. Деревяго // Актуальные вопросы славянской ономастики: Материалы II Межд. научной конф.

«Славянская ономастика в ареальном, этимологическом и хронологическом аспекте / Отв. ред. Р. М. Козлова. – Гомель : УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2004. – С. 57–65.

13. Зинин, С. И. Антропонимический мир Гринландии (Имена собственные в произведениях А. Грина) / С. И. Зинин // Восточнославянская ономастика: Материалы и исследования. – М. : Наука, 1979. – С. 317–329.

14. Ивашко, В. А. Как выбирают имена / В. А. Ивашко. – Минск : Вышэйшая школа, 1980. – 174 с.

15. Капанадзе Л. А. О понятиях “термин” и “терминология” / Л. А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. – М. : Наука, 1965. – С. 75–86.

16. Карпенко, Ю. А. Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки, 1986, № 4. – С. 34–40.

17. Климовицкий Я. А. Некоторые методологические вопросы работы над терминологией науки и техники / Я. А. Климовицкий // Современные проблемы терминологии науки и техники. – М. : Наука, 1969. – С. 32–61.

18. Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание / З. И. Комарова. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1991. – 156 с.

19. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.

20. Кулебакин В. С. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии / В. С. Кулебакин, Я. А. Климовицкий. – М. : Наука, 1970. – 229 с.

21. Котелова Н. З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии / Н. З. Котелова. – М. : Наука, 1970. – С. 122–126.

22. Кузьмин М. П. Нормативная и ненормативная специальная лексика / М. П. Кузьмин // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 68–81.

23. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М. : Наука, 1962.

24. Лемцюгова, В. П. Тапаніміка / В. П. Лемцюгова // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Беларус. энцыкл.; пад рэд. А. Я. Міхневіча; Рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – С. 556–558.

25. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.

26. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
27. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2006. – 279 с.
28. Лотман, Ю. М. Художественная структура “Евгения Онегина” / Ю. М. Лотман // Уч. записки Тартусского госун-та. Вып. 184. – Тарту : ТГУ, 1966. С. 5–32.
29. Ляшчынская, В. А. Уласнае імя ў паэзіі Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская // Актуальные вопросы славянской ономастики: Материалы научной конференции. – Гомель : УО “ТГУ им. Франциска Скорины”, 2002. – 264 с. – С. 150–156.
30. Ляшчынская, В. А. Антрапанімічная лексіка ў паэзіі Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская // Роднае слова, 2002, № 10. – С. 24–26.
31. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове : Прафесійная лексіка / В. А. Ляшчынская. – Мінск : УП «ІВЦ Мінфіна», 2003. – 243 с.
32. Магазаник, Э. Ономапэтика, или «говорящие имена» в литературе / Э. Магазаник. – Ташкент : «ФАН», 1978. – 148 с.
33. Михалкина, Т. А. Антропонимы в романе А. И. Солженицына «В круге первом» / Т. А. Михалкина // Актуальные вопросы славянской ономастики : Материалы II Межд. научной конф. «Славянская ономастика в ареальном, этимологическом и хронологическом аспекте / Отв. ред. Р. М. Козлова. – Гомель : УО «ТГУ им. Ф. Скорины», 2004. – С. 137–141.
34. Моисеев А. И. О языковой природе термина / А. И. Моисеев // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 127–138.
35. Мокиенко, В. М. Загадки русской фразеологии. – 2-е изд., перераб / В. М. Мокиенко. – СПб: «Авалон», «Азбука-классика», 2007. – 256 с.
36. Плотников, Б. А. Лексикология / Б. А. Плотников // Общее языкознание. [Учеб. пособие для филол. фак. вузов. Н. Б Мечковская, Б. Ю. Норман, Б. А. Плотников, А. Е. Супрун; под общ. ред. А. Е. Супруна. – Минск : Вышэйшая школа, 1983. – С. 176–221.
37. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
38. Пумпянский, А. А. Функциональный стиль научной и технической литературы / А. А. Пумпянский // Вопросы языкознания, 1977, № . – С. 16–22.
39. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии. – М. : Изд-во АН

СССР, 1961. – С. 46–54.

40. Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Лексика современного русского литературного языка. – М. : Наука, 1968. – 184 с.

41. Саламевіч, Я. Хто ёсць хто, альбо Адкуль псеўданім / Янка Саламевіч // Роднае слова, 2006, № 7. – С. 72–74.

42. Слонимский, А. Мастерство Пушкина / А. Слонимский. – М. : ГИХЛ. 1963.

43. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 360 с.

44. Тогунов Б. М. Термин как выражение внутренних противоречий природы языка / Б. М. Тогунов // Ленинское учение о “ядре” материалистической диалектики и некоторые вопросы современной практики и науки: Уч. зап. Астраханского технического института рыбной промышленности и хозяйства. – 1969. – С. 102–104.

45. Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 63–70.

46. Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура: учебное пособие / А. Д. Хаютин. – Самарканд: Самарканд. гос. ун-т им. А. Новои, 1972. – 129 с.

47. Шелов С. Д. Логическое и лингвистическое в определении терминов (Об одном синтаксическом правиле определения) / С. Д. Шелов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 15. – Вып. 2. – 1987. – С. 111–121.

48. Шур, В. В. Онім у мастацкім тэксце: манаграфія / В. В. Шур. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2006. – 216 с.

Змест

Слова да чытача	4
Раздзел 1 АНАМАСТЫКА	5
1.1 Уласныя імёны, ці анамастыка	5
.....	5
1.1.1 Антрапаніміка	7
.....	8
.....	9
1.1.1.1 <i>Імя</i>	10
.....	11
.....	14
1.1.1.2 <i>Імя на бацьку</i>	19
.....	19
.....	19
1.1.1.3 <i>Прозвішча</i>	25
.....	25
.....	25
1.1.1.4 <i>Мянушкі</i>	30
.....	31
.....	31
1.1.1.5 <i>Псеўданім</i>	37
.....	45
.....	45
1.2. Тапаніміка	47
Раздзел 2 ТЭРМІНАЛОГІЯ І АНАМАСТЫКА	51
2.1 Тэрміналогія	51
2.1.1 Да паняцця тэрміна	52
2.1.2 Патрабаванні да тэрміна	54
2.2 Уласныя імёны ў тэрмінах рознага спосабу ўтварэння	55
2.2.1 Суфіксальны спосаб	57
2.2.2 Спосаб апелятывацыі, ці пераход уласных імёнаў у тэрміны	58
2.2.3 Утварэнне тэрмінаў шляхам складання асноў	58
2.2.4 Сінтаксічны спосаб утварэння тэрмінаў	60
.....	60
Раздзел 3 ФРАЗЕАЛОГІЯ І АНАМАСТЫКА	62

3.1 Фразеалогія	63
3.1.1 Фразеалагізмы як адзінкі фразеалогіі і іх прыкметы	64
3.2 Уласныя імёны ў фразеалагізмах	66
3.2.1 Фразеалагізмы з кампанентам-антрапонімам	69
3.2.1.1 <i>Імя як кампанент фразеалагізмаў</i>	74
3.2.1.2 <i>Прозвішча як кампанент фразеалагізмаў</i>	
3.2.1.3 <i>Псеўданім як кампанент фразеалагізмаў</i>	78
3.2.1.4 <i>Мянушкі і клічкі як кампаненты фразеалагізмаў</i>	80
3.2.2 Фразеалагізмы з кампанентам-тапонімам	
3.2.3 Фразеалагізмы з кампанентам-прыметнікам	
3.2.3.1 <i>Фразеалагізмы з адантрапонімным прыметнікам</i>	
3.2.3.2 <i>Фразеалагізмы з адтапонімным прыметнікам</i>	
3.3 Вытокі ўзнікнення фразеалагізмаў з уласным іменем	
3.3.1 Фразеалагізмы на аснове біблейскіх легендаў і сюжэтаў	
3.3.2 Фразеалагізмы на аснове антычных міфаў і легендаў	
3.3.3 Фразеалагізмы на аснове фактаў жыцця іншых народаў	
3.3.4 Фразеалагізмы на аснове ўласных фактаў і падзей	
Заклучэнне	
Літаратура	

Навуковае выданне

Буракова Марына Уладзіміраўна
ЛЯШЧЫНСКАЯ Вольга Аляксееўна

**УЛАСНЫЯ ІМЁНЫ
Ў ТЭРМІНАХ І ФРАЗЕАЛАГІЗМАХ**

Практычны дапаможнік
для студэнтаў
нефілалагічных спецыяльнасцей ВНУ

У аўтарскай рэдакцыі

Ліцэнзія № 02330/0549481 ад 14.05.09.
Падпісана да друку 04.02.10. Фармат 60×84¹/₁₆.
Папера афсетная. Гарнітура “Таймс”. Умоўн.-друк. арк. 5,11.
Улік.-выд. арк. 5,6. Тыраж 100 экз. Заказ № 157.

Надрукавана з арыгінала-макета на рызографе
ўстановы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны
універсітэт імя Францыска Скарыны”.
Ліцэнзія № 02330/0150450 ад 03.02.09.
246019, г. Гомель, вул. Савецкая, 104